

Kunics Zsuzsa

Köz- és magánépítkezések, városfejlődés Nagykanizsán a dualizmus időszakában¹

A kedvező közlekedés-földrajzi helyzetben lévő városban vásártartó jogának köszönhetően már a 18. század végétől igen élénk üzleti élet folyt. Vályi András 1799-ben megjelent „Magyar országnak leírása” című művében feljegyzi, hogy hasznos, népes és „e vidéken leghíresebb” vásárai vannak, lakóinak „jó módjuk van” (VÁLYI 1799, 275-279). Kereskedelmi központtá vált, gabonagyűjtő hely volt Stájerország, Horvátország és Trieszt felé. Néhány évvel később, 1815-ben született írásában Nagykanizsa „fontosságát”, „fő központi piac” voltát a nyugati utazó Richard Bright is elismerte (BRIGHT 1815, 64). Környékére elsősorban nem kézművesiparával, inkább vásárai révén gyakorolt nagy vonzerőt, tiszta vonzásterületének népessége az 1830-as években már meghaladta a 120 ezer főt (122581 fő), az ún. megosztott vonzáskörzetének népessége pedig - ahol más piachelyek vonzása is érvényesült - a 37 ezer főt (37781 fő), amikor is a város népessége 5897 fő volt (BÁCSKAI 1988, 198).

1836-ban a város „állapotjáról” szólva Fényes Elek kiemeli: „Ezen város igen eleven, mert Pest és Horvátország, ismét Bécs és Szlavónia, Bosnyák országok közt feküdvén kereskedése nagy fontosságú, sertés, marha, gabona vásárai felette híresek, s a török országi sertések, ökrök mind itt mennek keresztül, ezenkívül csak nem egész Somogy vármegye innen veszi a fabricatumokat és a coloniális portékákat.” (FÉNYES 1836, 481). Az 1828. évi összeírás szerint Somogy megye 279 települése közül 146 Kanizsát jelölte meg piacául (ANTALFFY 1982, 61). Kereskedelme a 19. század közepére a Dunántúl egyik legjelentősebb településévé növelte.

E jelentős gazdasági szerepe ellenére a város külső képét tekintve a városiasodásnak csak a csiráit fedezhetjük fel ebben az időben.

„Ez a helység bár városnak számít errefelé, nem több egy mintegy száz szétszórt (egymással nem érintkező) zsúpfedeles házból álló falunál. Kőből vagy téglából való épületet sehol se láttam, kivéve egy kis

kápolnát és a császári sóraktárat.” - írja 1715 augusztusában a Magyarországon keresztül Horvátországba utazó Simon Clement angol diplomata (GÖMÖRI 1994, 103-104). Az általa tapasztalt városkép mintha száz éven keresztül változatlan maradt volna, hasonlóan elmarasztalóan ír Nagykanizsáról útleírásában 1810-ben az orosz tengerésztiszt, Vlagyimir Bogdanovics Bronyevszkij is: „Ezt a csúf házalmot nem is merészném városnak nevezni, ha tiszteletre méltó útkalauzunk nem erősködne, hogy ez valóban város. ...Képzelnék el olvasóim két meredek között egy nagy gödröt, melyben egyetlen egyenes utca látszik... A mellékutcák tervszerűtlenek, girbe-gurbák. Ezekben a pokoli bőző alacsony sikátorokban a házak úgy épültek, ahogy az a tulajdonosnak éppen eszébe jutott.” (BRONYEVSZKIJ 1810, 27)

Az öt irányba induló postautak mentén egymástól messze elágazó, a határba hosszan kinyúló utcák keletkeztek, kezdetben összekötő utcák nélkül. A múlt század közepén még kőből, téglából épült, zsindeletű épületeket csak a piac táján találhatunk (1. kép). Ezen kívül „kénytelen a lakosság nagyobb része sövényből, sárból, fából építeni, mely épületek majdnem mind nedvesek” (HORVÁTH GY. 1861, 50). A földszintes és a belváros jellegzetes, emelt padlásterű épületei között még nagy foghíjak, beépítetlen telkek voltak.

Jelentős változás - elsősorban a vasútvonalak megnyitásának eredményeként - az 1860-as évektől kezdődően következett be. A népességszám nagyarányú növekedésével párhuzamosan - míg 1841-ben 8836 fő élt a városban, 1863-ban 12175 fő, 1870-ben 15125 fő - megsokszorozódott az utcák s lakóházak száma is (DÖME 1871, 14, T.MÉREY 1989, 146-147). Az 1753. évi „Belsőségek birtok ívé”-ben feljegyzett 14 utcával szemben az 1860-as években már 57 utcája, s több mint 1700 háza volt a városnak (BARBARITS 1929, 110, DÖME 1871, 14).

A kapitalista fejlődés új lendületet vitt a város életébe, a megváltozott körülmények kihatottak a kanizsai

polgárok igényeire s lehetőségeire az élet szinte minden területén, így az építészetben is. A városias jellegű fejlődést mutatja a belvárosban még nagy számban lévő üres telkek beépítése, az alaprajzok, telektömbök négyszögesedése. Az első mérnöki tervezett utca a Kisfaludy utca volt, melyet 1854-ben nyitottak meg. „Kiépül az Erzsébet tér, teljesen kialakul a Báthory uccai tömb, a Magyar ucca végén a Garai ucca nyílik meg... A Rózsa ucca megnyitásával kialakult a Teleki út, Attila ucca, Eötvös tér tömb. A Hunyadi ucca megnyitásával a Rákóczi ucca, Kinizsi ucca és Főút négyszög.” - írja az 1857-ben készült Ferenc császári felvételt elemezve Makoviczky Gyula a város településföldrajzát feldolgozó tanulmányában (MAKOVICZKY 1934, 24). A Berek lecsapolásával kezdődő telekosztás eredményezte a Rákóczi utca megnyitását (Cziczelle utca néven), hogy a földjeikre igyekvőknek ne kelljen a városon keresztül menniük. A telektömbök négyszögesítésére törekedve nyitották meg a Csengery utca középső részét, a Gábor utcát (Batthyány u.) és a „Tóth kert melletti utcát”, későbbi nevén Bajza utcát.

A módos kereskedők és iparosok sorra kezdték építeni romantikus, majd eklektikus stílusú emeletes lakóházaikat. Az 1860-as években épült ki a város egyik legszebb utcaképe, a Deák tér déli oldalán álló jellegzetes kereskedőház, melynek meghatározó épületei - a Grünhut Fülöp gabonakereskedő által épített, gótikus stílust idéző Deák tér 2. számú, és az osztrák hadsereg egyik legnagyobb élelmiszerszállítója, Lackenbacher Heinrich által épített 4. számú - ún. „Grünhut-házak”-ként ismert romantikus stílusú lakóházak (KUNICS 1992, 207-208, K. ENCIKLOPÉDIA 1999, 106-107) (2. kép).

A tervszerű városfejlesztési törekvések jeleként 1867-ben hagyták jóvá a városi építészeti bizottmány által kidolgozott első építési rendszabályt, melynek célja volt, hogy a szabályozás által a gyakori tűzveszélyek okait elhárítsák, növekedjen az „élet és vagyonbátorlét”, s egészségügyi szempontból a városi lakosok javát és különösen a város „kül csinosodás”-át előmozdítsák, s így a házak értékét növeljék.² A rendelet feladatként írta elő, hogy egy, a városi képviselőség által megbízandó küldöttség és felkért szakértők készítsék el Nagykanizsa első városrendezési tervét. A szabályozás eredményeként a telektömböket négyszögesítették, levezették a „város vizeit”, megtiltották új építkezéseknél a náddal, zsúppal történő tetőfedést és a házak és melléképületek között az „üregek” elhagyását, megfelelő összeköttetést létesítettek az utcák között.

A kiskanizsai városrészben azonban a „mérnöki, négyszöges telektömbök” kialakítására való törekvés nem érvényesült. Az utcahálózat kialakulását továbbra is a dűlőutak menete szabta meg. A lakosság növekedésével „a belsőség eloszlik és ezért indul meg a hal-

mazos, rendszertelen uccakialakulás. A templomtéren és a Szent Flórián téren teret hagynak ki, de ezt nem tudatosan teszik, természeti okai vannak ennek. Egy-egy pocsolya helyezkedett el ezeken a tereken, mely a Szent Flórián tér háta mögött ma is megvan, s „kacsstrand” csúfnévre hallgat.” - írja az időszak kiskanizsai viszonyairól szólva Makoviczky Gyula 1934-ben (MAKOVICZKY 1934, 25).

Hosszú vita során született meg a belváros kibővítésének terve, több - kisebb területre kiterjedő - rendezési terv született. A vasút megépítése után a „besűrűsödési tengely” a Fő út felől a vasúti pályaudvar felé tolódott el, először a város felé eső részen, később a túloldalon is megindult az építkezés. A budai vonal 1859. évi megnyitása után csak a keskeny Ispítal utca-Kapronczai utca vezetett a pályaudvarhoz, mely nem volt elegendő a megnövekedett áru- és személyforgalom lebonyolítására. A város már 1866-ban elhatározta, hogy az Iván utcát (a mai Csengery útnak a Zrínyi utcától a teherpályaudvarig terjedő szakaszát) összeköti a Fő úttal. A Nagykanizsai Takarékpénztár az utcanyitáshoz felajánlotta telkének egy részét, valamint - az utat elzáró ház megvételéhez - anyagi segítséget. 1870 januárjában „hosszas alkudozás útján” sikerült a két háztulajdonossal, Rosenberg és Wellisch urakkal megállapodni, mely szerint a város - több részletben történő kifizetéssel - 21 ezer forintot s a lebontandó ház „anyag szereit” ajánlotta fel kárptólasként. A városi polgárok fontosnak tartották az új utca megnyitását, mivel az „a Városi Közönségnek áttalában nagy hasznára és kényelmére leend”, s a kisajátításhoz adakozások folytán a város földesura, a Nagykanizsai Takarékpénztár, a Polgári Egylet, kereskedők, iparosok s tisztviselők összesen 10 970 forintot gyűjtöttek össze.³ Az új utcát, mely - forradalmat jelentett Nagykanizsa város forgalmában⁴ - Takarékpénztár utca néven végül, 1870. december 6-án nyitották meg. A pályaudvarhoz vezető út kiépítésére, kövezésére a megye minden métermázsa teheráru után 1 krajcár vám szedését engedélyezte 1869. július 23-án.⁵ Ez az engedély volt a kövezetvám-szedés kiindulópontja a városban. A megnyitott új utcán át, a vasúti raktárakig vezető úton bonyolódott a teherforgalom, míg az utasok felvételére szolgáló indóházig vivő út (ma Ady u.) kizárólag a személyforgalom részére volt fenntartva.⁶

1867-ben a vasúti pályaudvar felé vezető két újabb utca nyitásának terve vetődött fel. Az egyiket a Kis Sörháztól (a mai Ady u.-Kisfaludy u. sarkán állt egykor) a Szarvas Vendéglő (1875-ig a mai Erzsébet tér 3. sz. épület helyén álló épületben működött) kertjén át a főpiacig, a Fő térig nyitották volna meg lóvontatású vasúttal ellátva. A másik széles főút a budai és bécsi vasútvonal szétágazásától egyenesen vezetett volna a zsinagóga irányába.⁷ Kivezetését a Fő útig először

elvetették, de 1872-ben újra szerepelt a városrendezési elképzelések között a Rosenfeld Adolf házának (Fő út 4.) kisajátításával megnyitandó új utca, mely a terv szerint „előnyel bírma az újonnan építendő új városházára, s az israhelita községházára“,⁸ s a zsinagóga javára, de kiépítése ekkor sem valósult meg.

Az 1867. évi építési rendszabályban előírtaknak megfelelően Eperjesy Sándor indítványára a képviselőtestület 1872 áprilisában bízta meg - az „építkezési ferdeségek kikerülése végett“ - az építési bizottmányt s a városi mérnököt a részletes városszabályozási tervet, „az egész város utca szabályozási tervé“-nek elkészítésével.⁹

1875-ben nyitották meg a Nádor utcát, két év múlva a Csány László utcát.

A korábbiakhoz képest még nagyobb vitát s közérdekklődést váltott ki a belváros északi irányban történő kibővítésének terve. A város közepén még az 1870-es években is kukoricás szántóföldek voltak, helyükön a város - „legjelesebb és előkelő polgárai“ már 1872-ben kezdeményezték egy új utca megnyitását, mely a város tulajdonában lévő szántóföldekig, a „Szombatkáig, a Nagykanizsán építendő nagyszerű katonai laktanyának kapujáig vezetne“.¹⁰ Az építési bizottság által néhány év múlva kidolgozott javaslat szerint a „város központját kívánták megnyitni“, s így a „Fő utca mögötti üres telkek megnyitása által... egy egészen új városrész fogna kialakulni“. A „díszes városrész bejáratát“ a Polgári Egylet székháza (a Deák téren, a Kölcsey u. bejáratánál állt egykor) mögött képzelték el. Nagykanizsa tehetős polgárai 1876. március 31-én beadványukban egy, a város számára előnyösebb tervet ajánlottak. E szerint: „ha a Babochay féle ház lerombolásával a Takarékpénztár átellenében a Csengery utca mintegy meghosszabbíttatik és a bejárás a város kellő közepére helyeztetnék, ezen utca által mintegy sugárút fogna teremtetni, mely a főutca vagyonos házbirtokosok telkeit érintené, ez okból remélhető, hogy ezen fővonal értékes és díszes házakkal beépítették, miáltal a város szépségben és értékek szaporodása mellett jelentékenyen nyerne.“¹¹ Az utcavonalra eső telkek tulajdonosai a tervhez díjtalanul ajánlották fel a területet. Az új utcát - Sugár út néven - azonban csak 1883-ban nyitották meg (3.kép).

Belus József polgármestersége idején (1872-78) számos fontos városrendezési intézkedés történt. 1872 júliusában rendezték a piacok kérdését: az árusokat letiltották a járdákról, a kereskedőknek hetivásárok alkalmával csak a gyalogjárón kívül szabadott 1-1 áruládát elhelyezniük, délután 2 óra után azonban tilos volt az árusítás. Pontosan szabályozták a különböző áruk vásárlásának helyét.¹² A városszépítési törekvések jeleként nagyarányú fásításba fogott a város. Fasort ültetk az Iván utca-Takarékpénztár utca egy részében¹³

(4. kép). Tersanczky József orvos, városi képviselő javaslatára 1872-ben határozták el a gimnázium előtti (ma Eötvös tér) és a Szt. János templom (Felsőtemplom) előtti tér befásítását, „sétatérre alakítását“, ekkor jött létre a kanizsaiak ma is kedvelt pihenőhelye, a Suszteralle.¹⁴ (Nevét onnan kapta, hogy hetivásárok és nagyvásárok alkalmával a juhar-allé volt a cipészek és csizmadiák árusítóhelye) (5. kép).

Ugyancsak 1872-ben rendelték el Eperjesy Sándor képviselő (a Délzalai Takarékpénztár elnöke) indítványára a házak „újbolí, s utcánként újra kezdődő“ számítását, egységes számtáblák elhelyezését a házakon.¹⁵ (Korábban az épületeket folyamatosan sorszámozták, a Fő út-Deák tér északi oldalát pl.1-10, a Deák tér északi oldalát 457-461. sorszámokkal jelölték.)

Belus József városrendező intézkedései közé tartozott, hogy 1873-ban az utcák és terek az addigi köznapi elnevezések helyett új neveket kaptak. 1872 februárjában a Zala-Somogyi Közlönyben javasolták először, hogy a vasútig újonnan nyitott utcát a város „általános tisztelt követéről“ Csengery Antalról nevezzék el, és sürgették, hogy Nagykanizsa valamennyi utcája a „mostaniaknál illőbb nevet viseljen“¹⁶ Az 1873. október 24-én kiadott rendelet szerint néhányat az ott épült középületről neveztek el (Városház u., Takarékpénztár u., Fürdő u., Iskola u.), többségük azonban a magyar történelem kiemelkedő személyiségeiről, költőkről, írókról nyerte új elnevezését, mint a Deák tér, Eötvös tér, Széchenyi tér, a Zrínyi, Kazinczy, Kisfaludy, Bárhori, Batthyány, Rákóczi, Hunyadi, Kinizsi, Teleki, Petőfi, Kölcsey utca stb.¹⁷

„Ha valakinek eszébe jutna a város területén szigorú szemlét tartani, vajmi sok hiányra találna; látna épületeket, melyek szálnalmat gerjesztő hagyományai a múlt kor mulasztásainak, találna olyanokat, melyek szomorú emlékei a pusztító tűzvésznek, látna rendetlen utcákat, elhagyott utakat, mint ugyanannyi hiányokat, melyek azon meggyőződésre bírnak, hogy e városnak multhatatlan szüksége van a lehető legszigorúbb szabályrendeletnek életbe léptetésére, nemcsak az épületek, hanem az utcák és utakra nézve is.“- sürgeti az intézkedést Tersanczky József orvos, városi képviselő 1870-ben a Zala-Somogyi Közlöny hasábjain megjelenő cikksorozatában.¹⁸

Az 1870-es évek legnagyobb szabású, a városiasodás szempontjából döntő fontosságú vállalkozása az utak burkolása, klinkertéglával történő kirakása volt. A Zala-Somogyi Közlöny jegyzeteinek visszatérő témája volt a kanizsai utak tarthatatlan állapota: „Közeledik azon időszak, melyben városunk a szép Velencéhez igen hasonlít, csak az kár, hogy utcáinkat fekete tenger borítja, mely sűrűbb hogysen rajta gondolákkal közlekedhetnénk.“ - olvasható 1868 februárjában.¹⁹ „Néhány évvel ezelőtt az úgy nevezett nagy

német utcában. Őszkor és tavaszkor oly sár volt, hogy egyszer egy év alatt kilenc ló süllyedt föld alá és meg is döglött. A nagy gabona piac melletti ország úton is a feneketlen sár miatt szekerek süllyedtek meg, még ma is megtörténik, hogy télen bele fagnak“ - olvashatjuk 1870-ben a Zala-Somogyi Közlönyben.²⁰

Az 1867. évi építészeti rendszabály előírta a háztulajdonosok számára a kőből vagy téglából történő járdakészítést, s annak „jókarban“ tartását, ehhez a téglákat a város „termesztményi áron“ biztosította.²¹ Ennek ellenére évtizedeken keresztül visszatérő témája a városi építészeti bizottságok gyűléseinek a járdák elhanyagolt, a „közegészség, illetőleg a testi biztonságra veszélyes“ állapota, a járdák mentén a „vízvezető melenczék“-ben a szemét s iszap lerakódása.²² 1870 júniusában pl. a város határában lezajlott záporosó következtében „oly víz ár fejlődött ki, hogy a Csordás és Cziczelle utcák előttük úgy hogy az ott lakók házaiban a víz egy lábnyira felnőtt“, s az eltorlódott árok miatt a víz a város középső részén is nagy károkat okozott. Vágner Károly városi kapitánynak a városi tanácshoz intézett jelentéséből tudjuk, hogy „nem csak ily rendkívüli esőzéseknél, hanem közönséges esős időjárásnál az árok teljes eliszapodottságuknál fogva a lefolyó vizek kiömlenek, a veteményt, kerteket és mezőséget elborítják... a lakosságnak százakra menő kárt okoznak.“²³ Az árok sürgős kitisztíttatását javasolta s az elkövetkező árokásásoknál „szakértők“ alkalmazását, s az építésük pontos szabályozását.

Sok gondot okozott az utakon felhalmozódott sár, s hogy a háztulajdonosok ölfával, szeméttel, a kereskedők ládákkal torlaszolták el sok esetben az utcákat, országutakat. A Zala megyei alispáni hivatal 1869 májusában Nagykanizsára is kiküldte a Közlekedési Minisztérium „Útrendőrségi szabályok a magyarországi állami és országutakra nézve“ című rendeletét, mellyel a közlekedés akadályozását, az utaknak s „alkatrészeinek“ rongálását kívánták megelőzni, s az utak, hidak „folytonos jó karban tartását“ biztosítani. Előírásainak azonban nem tudtak érvényt szerezni a városban. A zalaegerszegi mérnöki hivatal 1871. évi közlekedési minisztériumhoz intézett jelentése szerint a Nagykanizsán keresztül vonuló tapolcai-kanizsai és mohácsi-varasdi államutak 1500 öl hosszú átkelési szakaszán „a szemétnek az útra lett lerakása és a nagy mérvű közlekedés miatt annyi sár gyűlt össze, hogy annak elhordatása felette nagy munka erőt igényel.“ Az alispáni hivatal kötelezte a városi tanácsot, hogy a sár 2/3 részét városi erővel szállíttassa el, s figyelmeztette az útrendőri szabályok pontos betartására.²⁴ Néhány hónap múlva ugyanerre a jelentésre hivatkozva a főszolgabíró - az ekkor Nagykanizsától különálló - Kiskanizsa mezőváros bírájának is megküldte a rendeletet kihirdetésre és nyilvános helyen történő kifüggesztésre.²⁵

Az országutakat először murai kavicssal szórták fel, ami azonban sáros időben néhány nap alatt nyomtalanul alásüllyedt. 1870-ben elhatározták, hogy hasznosítva a város téglagyárait klinkertéglával (kongótéglával) rakják ki az utakat, tereket. Elsőként a Kapronczai utcai (ma Ady u.) klinkerút készült el, majd 1872-ben - a városrészben lakók kérésére, s mivel „a vonal két oldalán a legtöbb raktárak vannak, a melyekből a vaspályához fuvarozás következtében a vámjövdelem legnagyobb része fizettetik“ - a Kapronczai utca kezdetétől „folytatólagosan“ a gabonapiacra keresztül a „Bécsi utca“ (Magyar u.) kiépítését rendelte el a képviselőtestület²⁶ (6. kép). 1873-ra készült el az Iván utcai (Csengery u.) burkolat.²⁷ A városi utak kiépítése és „jókarban tartása“ azonban csak úgy volt megvalósítható, ha a városon átvonuló állami utak is „klinkerrel építetnek“, ezért a városi tanács 1872-ben kérvényben kérte a közlekedési minisztériumot a Fő utcai állami út burkolására.²⁸ Hosszú tárgyalások után végül 1883-ban készült el a Király utca-Fő út klinkerezése.

Megszületett az igény az utcák tisztántartására is, a Kazinczy utca s a Fő út háztulajdonosai városi támogatással öntöztetni kezdték utcájukat, 1874-ben e célra Badenben öntözőkocsit vett a város. Az elkészült klinkerutak öntözését egy vállalkozónak adták bérbe. Az utcai ültetvények ápolására városi kertészt fogadtak fel 1875-től (BARBARITS 1929, 116). Öntözőkutat állíttatott fel a város. 1875-ben a vásártéren és a Magyar utcában Jacob Munk bécsi kútgyáros „kútgépezetével“ ellátva, 1876-ban a Deák téren és a Teleki utcában felállítandó kutakra kértek ajánlatokat. A Teleki utcai kút elkészítésével Saller Lajos vállalkozót bízták meg 1877-ben, de a Deák téri kútra - mivel „a kulcsinosodás megkívánja, hogy ezen kút külső kiállítása a város méltóságának megfelelően“ - új ajánlatokat kértek.²⁹ A Hencz Antal, Saller Lajos és Geiszl Mór ismert kanizsai építőmesterek által beadott mintarajzok közül a városi tanács a Geiszl Mór építésznek Hild Ferenc kőfaragóval együtt készített rajzát tartva a „legizlésebbnek és legjutányosabbnak“, a kivitelezéssel őket bízták meg (7. kép). A kút középső részét négy, homokkőből faragott, vizet köpő oroslánfej díszíti, tetejére klasszicista oszlop került. A vízköpőből kifolyó víz egy felső, majd egy alsó nyolcszögletű medencében gyűlt össze. Nemesak díszkútnak épült, hogy az utak öntözésére is alkalmas legyen, melléképítményekkel (felső vízvezető csappal ellátott nyomó és emelő szerkezettel) látták el. A kútszerkezetet Wm. Knaust bécsi gépgyárostól rendelték meg. A kiváló munkát a városi tanács által kiküldött bizottság 1879. november 19-én vette át.³⁰ (A díszkutat később a kanizsaiak „Török kút“-nak nevezték el.)

A nehéz pénzügyi helyzet ellenére az 1870-es években óriási mértékben fellendültek a magánépítkezések.

Ekkor épült ki a Fő tér (Erzsébet tér) - ma is látható - keleti oldalának nagy része (8. kép). A görögkeleti templom melletti telken 1867-ben Ebenspanger Manó építtetett szépvonalú, romantikus stílusú lakóházat. Földszintjén működött a család 1834-ben alapított híres bőr-, bor- és terménykereskedő cége. A ház tulajdonosa s a cég vezetője 1886-tól Ebenspanger Lipót kir. kereskedelmi tanácsos, újnepi nagybirtokos, ki Zala megye 3. legtöbb adót fizető virilistája volt, városi képviselőtestületi tagként az építészeti bizottság elnöke, 41 éven keresztül tevékenykedett a Nagykanizsai Takarékpénztárban, több bank igazgatósági tagja, 1885-től évtizedeken keresztül a Kaszinó megbecsült elnöke. (1899-ben nevét újnepi Elek Lipótra módosította.) Az épület emeletét a család városi lakásaként használták (K. ENCIKLOPÉDIA 1999, 68).

Az udvari részen álló görögkeleti szerb templom elé az egyházközség 1852-ben emelt először egy térre néző lakóházat. 1870-ben - a Nagykanizsai Takarékpénztártól felvett kölcsönből - a ház mellé az udvarban egy ún. „Damensalon“-t építettek, s ezzel együtt az egész házat felújították, átalakították, így jött létre a ma is látható épület. Az emeleti bérlakások mellett a földszinti helyiségeket üzleteknek, irodáknak adták ki (BOGDANOVIC 1997, 42-45).

A templom északi szomszédságában Knortzer György vendéglős emeltetett 1875. áprilisában egy kétemeletes épületet. A „főpiaczi“ új épületben (ma Erzsébet tér 18.) szeptemberben nyitotta meg a korábbi helyiségeiből átköltöztetett Arany Szarvas Vendégfogadót, földszintjén egy kávéházzal. Az ugyanezen a telken álló (korábban azonos házzszámot is viseltek, ma Erzsébet tér 19.) egyemeletes épületben működött az étterem s a „sörscarnok“. A 32 szobás szálloda a vidék egyik legmodernebb szállója volt, falai között főhercegek, miniszterek, előkelő külföldi vendégek szálltak meg (K. ENCIKLOPÉDIA 1999, 16-17).

Kölcsönöket vett fel a város is a meglévő középületek bővítésére, újak építésére. A városi képviselőtestület 1868. szeptember 15-én egy „városház építésére kiküldött bizottság“-t választott, mely azt javasolta, hogy az akkor már roskadozó félben lévő város- és a szomszédos Pichler-féle ház helyébe egy teljesen új városháza építésére írjanak ki pályázatot. A „Tervirányzat“ előírta, hogy a kétemeletes épület 2 udvaros (az egyik díszudvar) legyen, a főbejárat felett hivatalos helyiségeket és egy tanácskozási termet alakítsanak ki. Karzattal és a szabadban erkéllyel ellátott közgyűlési teremmel és a Fő úti homlokzaton egy „tűzfigyelő toronnyal“ rendelkezzen. Az építkezést hátráltatta, hogy a két épület Nagy-és Kiskanizsa közös tulajdona volt, s mivel 1868-ban különváltak, Kiskanizsa -míg a megye kölcsönfelvételi engedélye nem érkezett meg- nem akart hozzájárulni a bontáshoz.³¹ A tervezésre kiírt

nyilvános pályázatra beadott 10 terv közül kettőt választottak ki, melyek nyomán újabb terveket készítetttek. Az építkezés két részben történt, először a Kapronczai utcai (Ady u.) városi bérház-részt építtették meg Berg Károly budapesti építész tervei alapján 1871-72-ben. Kivitelezője a tervezővel együtt Hencz Antal helyi építőmester volt. A bérház-rész 1872. májusi átadása után - végül a Nagykanizsán készült tervek helyett - Ádám Henrik bécsi építész elképzelése alapján kezdték meg a „hivatalos városháza“ építését. A tornyot takarékosági okokból elhagyták, félbemaradt csonkjára kupolát emeltek. A hivatali helyiségek mellett az épületben a földszinten bolthelyiségeket, az emeleten kisebb s 4-5 szobás „tágas lakrészeket“ alakítottak ki. A Schármár János építő és id.Hild Károly kőfaragó, soproni vállalkozók kivitelezésében elkészült, neoreneszánsz - eklektikus stílusú épületbe 1873. november 1-jén költözhettek be a hivatalok³² (6. kép).

Az 1870-80-as évek sokat foglalkoztatott helyi építőmesterét, Hencz Antalt bízták meg a városi bérház után a kiskanizsai templom építésével is. A tervező neve a levéltári forrásokban s a Zalai Közlönyben megjelent tudósításokban nincs külön feltüntetve. Hencz Antal „építész“ a templom „építőjeként“ szerepel, nem lehet biztosan tudni, hogy a kivitelezés mellett ő volt-e az épület tervezője is. A kiskanizsai templom már a XIX. század első harmadában szűknek bizonyult, 1826-ban 50 ezer téglát égettek megnagyobbítására. 1835-ben, majd két év múlva is határozatot hoztak az építkezéstről, de csak akkor valósulhatott meg, mikor Kiskanizsa különvált Nagykanizsától, s önálló mezővárosként az egyik legjelentősebb vállalkozása az új templom építése volt (BARBARITS 1929, 243). A nagy- és kiskanizsai tagokból álló közösügyi bizottság 1872-ben a városháza és a kiskanizsai templom javára 125 ezer forint kölcsön felvételét határozta el.³³ 1872 októberében a Zala-Somogyi Közlöny tudósítója már arról számolt be, hogy az építkezés jó ütemben haladt, azonban a tornyot alacsonynak találták, s elhatározták, hogy „feljebb emeltetik, s így 18 helyett 20 öl leend“. Az épületet végül 1874. július 5-én szentelték fel³⁴ (9. kép).

Kiskanizsa - 4 éves, 1000 forintos részletekben történő fizetéssel - részletfizetési szerződést kötött Hencz Antallal, de nehéz pénzügyi helyzete miatt ezt a vállalását sem tudta teljesíteni. 1875 augusztusában az építésznek levélben kellett figyelmeztetnie a „városi hatóságot“ a részlet s a kamat fizetésére.³⁵ Kiskanizsát elsősorban anyagi terhei, adósságai állították kényszerhelyzet elé, s kérte végül visszacsatlakozását Nagykanizsához. Az egyik ilyen sürgető adóssága épp a templomépítésért fizetendő összeg volt. Az adósság „törlesztési terminusán, július 1-én (1878) pedig végrehajtók jelentek meg az adóslevél kezeseinél és az 1000 forintos első részletet exekucio útján kímélet nélkül

behajtották. Egyetlen darázs-fészek lett ezen a napon Kiskanizsa.“ (BARBARITS 1929, 106) Nem sokkal ezután, az 1878. október 13-ra összehívott népgyűlésen kimondták az újraegyesülést, melyet hivatalosan 1880-ban hagytak jóvá.

Hencz Antal nevéhez fűződik a Fötéren, a Zöldfa kerthelyiség felét elfoglaló, Ney Béla tervei szerint készült terjedelmes, új „mintabörtön“ („a hazában ez idő szerint a brücksaali börtön systemája szerint első“) építése is 1873-ban.³⁶

Ő nyerte el Hirschl Edével e célra egyesülve 1881-ben a Délzalai Takarékpénztár Fő úti díszes kétemeletes palotájának építését is.³⁷

A Hirschl-Bachrach cég nevében tett ajánlatát javasolták elfogadni a városi közkórház építési árlejtését tárgyaló közös építészeti és pénzügyi bizottsági ülésen is 1883 májusában (22-én), mivel cégük „ismertebb, nagyobb épületeket épített már“. Pályázatukat a városi közgyűlés is támogatta. A vállalkozást Hirschl Ede és Hencz Antal képviselte, kedvező ajánlatukban elengedték a tervdíjat, azonban a tervrajz aláírója nem ismert.³⁸ A már 1877-ben meginduló tervezési és szervezési munkák eredményeként a 70 ágyas, egyemeletes új kórházépület végül 1885. tavaszán készült el.³⁹

Az 1860-as évek óta „vajúdo tervek“ között szerepelt a városháza, iskola, kórház mellett a vágóhid építésének ügye is. Már 1866-ban határozat született építésére, de átmeneti megoldásként 1874-ben a város átvette az uradalomtól a meglévő vágóhidat. Hencz Antallal 1886-ban terveket s költségvetést készítettek, de az építkezés csak évtizedek múlva, 1897-től indulhatott meg Saller Lajos építő vezetésével.⁴⁰

A Hencz által tervezett magánházak közül a Fő út-Sugár út sarkán egykor állott szép, emeletes eklektikus épület, a Lovák-ház méltó említésre. Helyén egy egyszerű, megmagasított padlásterű földszintes ház állt, tulajdonosa Lovák Ferdinánd, majd fia Lovák Károly gyógyszerész. Itt működött 1814-1875 között a városi patika. 1883-ban a Sugár út megnyitásakor kisajátítottak a ház körüli telekből is 1000 négyszögölt, 1 év múlva az örökösök a régi földszintes házat „kiepítették“ az új utca vonalára s emeletesre terveztették át Hencz Antallal⁴¹ (10. kép).

Hencz Antalt (1838-1899) nemcsak építészként ismerték a városban, a „közügyek derék, buzgó munkása“ volt, s „általános becsülésnek örvendett.“⁴² 1876-tól az ipartársulat, majd rövid ideig az 1885-ben megalakult Ipartestület elnöke volt, s éveken keresztül a tűzoltótestület főparancsnoka. A helyi sajtó „dilettáns munkása“-ként „tollal érvényesítette szaktudását“ minden építkezési, városrendezési és szépészeti kérdésben.⁴³ 1899 márciusában a Zala c. lapban megjelent nekrológ írója a Sugár út megnyitásakor a képviselőtestületben és a sajtóban vívott küzdelmét emelte ki,

hogy az új utcát a Csengery utcával azonos szélességben szabályozzák. „Ha az ő terve ment volna keresztül, most Nagy-Kanizsának volna egy igazán szép Sugár-útja, melyen át a Csengery- utcai vasúti átjárótól egyenes vonalú kilátás nyílt volna a „Förhénc“ nevű hegyig.“ „Terve azonban egy közönséges magánérdeken megtörtött.“ - tudjuk meg az írásból.⁴⁴ Az utca helyén egykor állott szélesebb, emeletes ház Babochay György polgármester tulajdona volt, az utcanyitásra azonban csak telkének egy részét adta át, másik részén a ma is álló sarokházat építtette fel. (K. ENCIKLOPÉDIA 1999, 22-23) Az 1880-as évek közepén az építész - a sajtó szerint talán épp e „küzdelmének sikerelensége miatt elkedvetlenedve“- Keszthelyre költözött. Ott is jeles közéleti személyiség lett, s kiváló eredményeket szerzett a város fejlesztése terén is. (MEGYERI 2001, 190-191) Az ő érdemének tartották Keszthely csatornázását, utcáinak rendezését, befásítását.⁴⁵

A gazdasági akadémia építkezéseinek fő vállalkozója volt, ő tervezte 1893-ban a Festetics-kastély Fő utca felőli kapuját, s az udvari szökőkutat. (PÉCZELY, 1958, 66-67, KOPPÁNY-PÉCZELY-SÁGI 1962, 111, 113) A megyeszerte ismert építész zalaegerszegi építkezésekre is pályázott. 1888-ban tervével részt vett az új megyeháza építésére kiírt pályázaton, de sikertelenül. Egy év múlva azonban a Zala-Egerszegi takarékpénztár székházának (ma a Göcseji Múzeum épülete) építésére beérkezett tervek közül Hencz Antal terve nyerte el az 1. díjat. (MEGYERI, 2002, 225-226.)

Az 1880-as években az új kórházépület mellett új iskolaépületek építésébe kezdett Nagykanizsa városa, elsőként 1882-ben Kiskanizsán, a Rác utcában készült el, majd 1885-ben az Arany János és a Teleki utcákban kezdte meg Saller Lajos építőmester iskolák építését.⁴⁶ Az újonnan megnyitott Sugár úton, két egymás mellett fekvő telken 1890-ben fejezték be szegedi vállalkozók a 48. gyalogezred, majd két év múlva az Erdélyi és társai cég a 20. honvéd gyalogezred laktanyájának építését (BARBARITS 1929, 127-128) (11. kép).

Az időszak legalapvetőbb új vonása Nagykanizsán is, hogy a „tehető magánszemélyek mellett megsokszorozódik a kollektív építetők, az ún. jogi személyek száma,... megnő a közösségi rendeltetést szolgáló épületek mennyisége.“ (WINKLER 1988, 12). A város és az egyházak mellett mint építetők megjelentek a bankok, részvénytársaságok, biztosító intézetek, s a különböző társadalmi szervezetek, alapítványok, egyesületek.

Kanizsa két, legrégebb óta működő egyesülete - a tagok részvény-, ill. kölcsönkötvény jegyzései nyomán összegyűlt pénzből - díszes székházat emeltetett.

Az 1885-ben, a Polgári Egylet fennállásának 50. évfordulójára a Sugár úton épített emeletes székház homlokzattervét Geiszl Mór, az épülettervet - a már

említett - Hencz Antal készítette, kivitelezője Saller Lajos építész volt⁴⁷ (12. kép). Saller Lajos (1842-1905) Hencz Antalhoz hasonlóan „derekasan kivette a részét a közügyekből“ is.⁴⁸ Tagja volt a városi képviselőtestületnek, Zalavármegye törvényhatóságának, s a Soproni Kereskedelmi és Iparkamara bizottságának. Nyolc éven át vezette Nagykanizsán az Önkéntes Tűzoltó-testületet, mely visszalépésekor tiszteletbeli főparancsnokként választotta. Sok éven keresztül az Ipartestület alelnökéként, ellenőrként szolgálta az iparosok érdekeit. (BENEDEK 1936, 16, 18) Haláláig elnöke volt a Nagykanizsai Általános Betegsegélyző-Egyletnek is.⁴⁹

Az egykori városi ispotály helyén a Kazinczy utcában (Ady u.) a Kaszinó építkezett 70000 forint költséggel. Az eklektikus saroképület - mely a Zala tudósítója szerint: „a tervek után ítélve egyike lesz városunk legcsinosabb és legdíszesebb épületeinek“⁵⁰ - Ludwig Schöne ismert bécsi építész tervezte. A kivitelezési munkákra - a helybeli Hencz Antaltól, Saller Lajostól és a csáktornyai építészről, Morandini Bálinttól - beérkezett ajánlatok közül - az e célra megválasztott építési bizottság a legkedvezőbbnek Morandini „építési vállalkozó“ ajánlatát találta. A Kaszinó elnökének, Ebenspanger Lipótnak a városi építészeti bizottsághoz intézett írásos bejelentése szerint a kőműves munkákat Morandini Román „csáktornyai építész“ mint szakértő vezeti s gyakorolja a szükséges felügyeletet, az építési munkálatokat „tulajdonképpen Morandini Bálint szintén ismert nevű építész csáktornyai lakos“ vezeti. Az ácsmunkákat Tóth Mihály kanizsai építési vállalkozóra bízták.⁵¹ A székházat nagyszabású társasvasorával 1886. október 24-én avatták fel (13.a-b kép).

Az épület tervezője, a német származású, Lipcsében és Hannoverben végzett jó nevű, sokat foglalkoztatott bécsi építész, Ludwig Schöne az 1880-90-es években több kiemelkedő jelentőségű kőszegi (r.k. plébániatemplom), szombathelyi (ev. templom, zsinagóga), soproni (Soproni Takarékos és Kölcsön Egylet háza, Ev. Egyházközség iskolája stb.) épület tervezése mellett sokat dolgozott Nagykanizsán is. (THIEME-BECKER 1936, 225, WINKLER 1988, 126, 145, 219, K. ENCIKLOPÉDIA 1999, 284)

A Kaszinó székháza mellett 1885-ben Weiser József gépgyáros részére „pazar fényűzéssel épített“ kétemeletes palotát tervezett a Fő út 9. szám alatt (14. kép),⁵² a Csengery utca 4. számú lakóházat és a 6. számút dr. Schreier Lajos sebészorvos részére 1887-ben. A Deák tér 10. szám alatt Pollák József bőrkereskedő részére tervezett egy gazdagon díszített homlokzatú palotát 1896-ban, melyben a bőrkereskedésen kívül megalakulása (1896) óta a Zalamegyei Gazdasági Takarékpénztár is működött. (KUNICS 1992, 211)

1900-ban a zsidó hitközség a zsinagóga átalakítására készített tervek Ludwíg Schönevel.

Az egyesületek mellett építettként jelentkezett az izraelita hitközség is. Saját telkén, a zsinagóga udvarának Iskola utcára (Zrínyi u.) néző részén építkezett 1882-ben.⁵³ A lakóház tervezője a nagykanizsai Geiszl Mór (a terven szereplő aláírása szerint „Moritz Geissl Architekt und Baumeister“), kit a Törökkút és a Polgári Egylet székházának tervezőjeként ismertünk meg. Az épület emeletén kapott helyet az 1891-ben megnyílt középfokú kereskedelmi iskola I. évfolyama, mely 1899-ig működött itt.⁵⁴ Geiszl Mór (1822-1893) 1856 óta működött építészként Nagykanizsán, kortársai szerint „sikeres és művészi szempontból is méltánylandó tevékenységet fejtett ki majd félszázadon keresztül.“⁵⁵ A halálakor a Zalai Közlönyben megjelent, őt méltató írás szerint a város „legszebb épületei - kevés kivétellel - az ő tervei szerint vagy vezetése alatt készültek.“⁵⁶ Zala megyében a legismertebb munkája a keszthelyi Fő téri plébániatemplom tornyának tervezése volt 1878-ban. (KOPPÁNY-PÉCZELY-SÁGI, 1962, 88) A Hirschl Ede és Bachrach vállalkozó cég építészeként egy évtizeden keresztül az ország más városaiban is több építkezésnél bizonyította szakértelmét.

Az izraelita temetőben a régi épületek lebontását követően új ravatalozót s őrházat építtetett a hitközség. Az építési engedélyt 1888. június 23-án adta meg a városi tanács. Az engedélyért folyamodó kérvényhez mellékelte tervrajzokon azonban nincs feltüntetve a tervező neve.⁵⁷ Az épület a hitközség kebelén belül működő jótékonyági és vallási egyesülés, a Chevra Kadisa (Szentegylet) áldozatkészségéből készült el. (Az eddigi helytörténeti munkák az épület tervezőjének nevét s dátumát nem közlik, vagy tévesen 1883-at említetek)⁵⁸ (15. kép).

Impozáns magánházak sora épült fel ekkor, melyek a mai városképet is döntően meghatározzák. Az eklektika jegyében született újjá a város. „Tetemes haladás észlelhető városunk külcsinosodásában és Nagykanizsának épületek dolgában egyre városiasabb jellege lesz. Nagykanizsa már most is joggal sorolható a Dunántúl legszebb városai közé s ha tovább is ilyen mértékben haladunk, e tekintetben a legszebb jövő reményével bíztathatjuk magunkat.“ - olvashatjuk 1886. tavaszán a Zala hasábjain.⁵⁹

Míg a század közepén a városiasodási folyamatot a település alaprajzában a négyszögesezés jelenítette meg, az 1880-90-es években e fejlődést a házak felfelé emelkedése, azaz a „vertikális besűrűsödés“ mutatta (MAKOVICZKY 1934, 26). A fejlődés ütemét jól érzékelteti, hogy 1886-1890 között 3 kétemeletes, 8 egyemeletes, 125 földszintes ház épült a városban, s 56-ot nagyobbítottak meg, ill. építettek át (BARBARITS 1929, 128). 1890-1900 között 849, majd 1910-ig újabb 222 lakóház készült el.⁶⁰

A század utolsó harmadában jelentősen -a lakosság számának növekedési ütemét messze meghaladó mértékben - nőtt a városban az építőiparral foglalkozók száma. A Soproni Kereskedelmi és Iparkamara 1876. évi jelentése szerint Nagykanizsán 2 építész (Baumeister), 2 kőműves (Maurer) s 1 ács, 3 bádogos, 7 „cserépfödő“, 3 kőfaragó dolgozott, Kiskanizsán 1 kőműves s 1 ács. A XX. század elején az iparosok között már 10 „építőt“, 24 kőművest s 4 ácsot, 7 bádogost, 14 cserepest, 3 kőfaragót tartottak nyilván. Ugyanakkor a lakosság száma ebben az időszakban kb. 30-60 %-kal nőtt. (1870-ben: 15125 fő, 1880-ban: 18398 fő, a század elején 24136 fő.)⁶¹

Az építészeti tervpályázatokon a helyiek mellett csáktornyai, szombathelyi, soproni, nagy számban budapesti és bécsi, de szegedi, temesvári építésszek és „építő cégek“ is részt vettek. A Zala ugyanakkor beszámolt a kanizsai cégeknek Miskolcon, Egerben, Szabadkán elvállalt - középületek, laktanya, fogház, törvényszéki palota - építési munkálatairól is.⁶² A legismertebb, legtöbbször foglalkoztatott helyi építők az 1870-1880-as években Geiszl Mór, Saller Lajos és Hencz Antal⁶³, kik egyben az építészeti bizottság tagjai is, s a Hirschl-Bachrach cég volt. Morandini Román a Kaszinó székházának épület kivitelezési munkáit 1886-ban még csáktornyai építésszként végezte. Egy év múlva azonban már „nagykanizsai építőmester és vállalkozó“-ként bízta meg a kincstár a Fő téren álló régi dohányraktári hivatalnoki lakóház átépítésével, s ugyanezen a telken egy, a Zöldfa utcára néző emeletes raktárépület tervezésével. Az épület „külalakja olyan csínnyel van kiállítva, hogy az illető utcának díszére szolgál és mint lakóház és nem raktár néz ki.“ - tudjuk meg Morandini építési engedélyért folyamodó kérvényéből.⁶⁴

Az építőipari vállalkozások közötti élesedő versengést mutatja, hogy a nagykanizsai kőműves, ács és cserepes iparos segédek Morandini ellen panasszal fordultak a városi tanácshoz, mint iparhatósághoz. Az 1887. augusztus 14-én tartott általános gyűlésen jelen volt 155 segéd „közös panasz“, hogy az évtizedek óta fennálló „törvényes“ kanizsai gyakorlat szemből szembe (reggel 6 órától este 6 óráig) Morandini a munkaidőt „önkéntesül szabályozza“, a munkába állást reggel 5 órától este 7-ig kívánja teljesíteni, s hogy „nevezett építő mester nem tekintve azt, hogy Nagykanizsán mily tömeges ács és kőműves, úgy cserepes iparos segéd lakik - vállalatánál vidékről hozza be a munkásokat.“ Kérik a városi tanácsot, hatóságilag utasítsák az építésszt a szokásos munkaidő betartására, s hogy a „méltányosság követelménye szerint“ kanizsai iparosokat alkalmazzon. A kérelmet több építőmester is aláírta egyetértően. (Saller Lajos, Geiszl Viktor vizsg. építő, Tóth Mihály) A városi tanács

végül - mivel a panasz tárgya törvényellenes cselekményt nem képez - mint alaptalant, elutasította.⁶⁵

Jelentősen javult az építőanyag és a lakóházak minősége. A vályogból, sárból készült épületeket - különösen a belvárosban - elbontották. Az 1880-ban elfogadott Építkezési Szabályrendelet szerint - mely az építkezés tekintetében a város területét 4 övezetre osztotta - a Fő téren már csak kétemeletes, a 2. övezetben (Fő út, Városházi u., Takarékpénztár u., Deák tér, Király u. és Magyar u. eleje) egy emeletesnél alacsonyabb épület már nem emelhető, s az első három övezetben csakis téglából, kőből engedték meg az építkezést.⁶⁶

Bár az 1867. évi első építési szabályrendelet hatálya életbe léptetése idején „Nagy-és Kiskanizsa városára“ egyaránt kiterjedt, de a tervszerű városépítési törekvések az 1868-1880. közötti különállás időszaka alatt Kiskanizsán nem érvényesültek. Az 1880-ban elfogadott új szabályrendelet a „Nagy-Kanizsa város és határában“ történő építkezésekről, épület átalakításokról rendelkezik, az övezetekbe tartozó terek, utcák felsorolásánál kiskanizsai utcát nem említenek. Külön szabályrendeletet Kiskanizsán valószínűleg nem alkotnak. A két település újraegyesülése után a képviselőtestület építészeti bizottsága Eperjesy Sándor javaslatára az 1881. augusztus 10-i ülésén „végzésileg“ a városi tanácshoz fordult: Kiskanizsán is utasítsák a „közönséget“, hogy „hatósági engedély nélkül építeni senki ne merészeljen“, az engedélyhez szükséges folyamodásokat a városi tanácshoz terjesszék be. Egyben felkérték a városi tanácsot, hogy a képviselő testület elé „javaslatot tenni szíveskedjék a Kis Kanizsán életbe léptetendő építési szabályrendelet mielőbbi létesítése iránt.“⁶⁷ A kihirdetés idejét és a pontos szabályozást nem ismerjük. Az építési övezetek 1880. évi meghatározását nem módosították, így valószínűleg ezek valamelyikébe sorolták be Kiskanizsát, s az övezet(ek)re vonatkozó előírásokat alkalmazták a városrészben. A sürgős intézkedést bizonyítja, hogy az építési bizottság tagjai szeptember 8-i gyűlésükön már hivatkoznak rá. Bolf György Temető utcai pajta építkezése kapcsán kimondják, hogy miután „kérvényező portáját már korábban kezdé építeni, mintsem az építészeti szabályok Kiskanizsára vonatkozólag kihirdették“ - az építési engedély hiánya miatt büntetésnek nincs helye.⁶⁸

1887. tavaszán a bizottság egy újabb, az építkezések minden részterületére kiterjedő, aprólékos gonddal készített tervezetet fogalmazott meg. (A város területét 6 övezetbe osztották, a IV. övezetbe a határba hosszan kinyúló nagykanizsai utcák végeit s Kiskanizsán az „állami út mentében jobbról és balról levő házak“-at, a VI. övezetbe Kiskanizsa „többi összes utcáját“.) Eperjesy Sándor elnök vezetésével 1888 decemberében a tervezetet 7 egymást követő gyűlésen fejezetről fejezetre megtárgyalták, módosították, végül megküldték a

városi tanácsnak elfogadásra s betervezésre a képviselőtestület elé. A városi tanács nem fogadta el a tervet, a régi szabályrendelet megtartását, s csak a hasznos újítások átvételét kérte, újratárgyalást javasolt. Végzése szerint a tervezet „sok helyes és üdvös” intézkedést kíván életbe léptetni, de „a város helyzete, nagysága - és fejlődöttségét sok tekintetben túl haladja, igen nagy terjedelmű, és sok a város helyzetével nem indokolt megszorításokat foglal magába.”⁶⁹

A Fő úton és a Deák téren a nagykanizsai bankok, pénzüzetek emelték sorra a székházait. Elsőként a Nagykanizsai Takarékpénztár kezdte építeni impozáns székházát 1870-ben az akkor újonnan megnyitott Takarékpénztár utca Deák térre néző saroktelkén. A kupolás sarokrész 1879-ben készült el, majd a Deák téri épületrész 1888-ban (KUNICS 1992, 209-210) (16. kép).

A Fő út 8. szám alatt 1881-ben készült el a Délzalai Takarékpénztár két utcára néző, háromszintes, díszes homlokzatú székháza és bérháza (későbbi nevén az ún. Bazárépület). Az épületterv bécsi építész munkája, a kivitelezők Hencz Antal és Hirschl Ede nagykanizsai vállalkozók voltak.⁷⁰ Az épület két zárt udvarát hajdan sok üzlet vette körül, innen ered a ma is használatos Bazárudvar elnevezés (17. kép). 1890-ben a földszintjén nyílt meg a neves Központ (Centrál) Kávéház. 1913-ig működött itt, mikor tulajdonosai Kardos József és Steiner József az Erzsébet tér sarkán felépült új Centrál Szállót s Kávéházat vették bérbe (K. ENCIKLOPÉDIA 1999, 32).

A Kereskedelmi és Iparbank a Takarékpénztár utca elején építkezett 1886-ban.

A banképítés jeles építészé, a zürichi végzettségű Hubert József volt a tervezője az Osztrák-Magyar Bank 32 magyar fiókjának, így a kanizsainak is.⁷¹ A historizáló, de szecessziós elemekkel is gazdagított „Bankpalota” a Felsőtemplom melletti földszintes Weiss- és Wusztli-házak helyén épült fel 1903-ban (KUNICS 1992, 211) (16. és 18. kép).

A városi fejlődés szempontjából döntő fontosságú volt a villanyvilágítás bevezetése. Utcai világításról 1821 óta beszélhetünk Nagykanizsán, amikor a Piac-téren 34 kereskedő saját költségén éjjeliőröket fogadott. Az 1839-ben megalakult Lámpa-Egyesület 35 állandó lámpát állított fel a fontosabb középületek s üzletek előtt. Utolsó ülésüket 1850 januárjában tartották, mivel a társaság a „mutakozó részvétlenség és számos városi lakosoknak kárhozatos fukarkodása miatt az enyészet felé közelít.”⁷² 1868-tól vállalkozóra bízta a város az utcai világítást, ekkor 85 lámpa világított már (BARBARITS 1929. 116). 1872-ben a „gázvilágítás behozatala” mellett hozott elvi döntést a képviselőtestület. A villanyvilágítás bevezetésének terve először 1882. év végén merült fel. 1886-ban tárgyalásokat folytattak Vucskics János nagykanizsai lakossal a „vil-

amos világítás” bevezetéséről. Vucskics szerette volna a Fő téren (az Ebenspanger ház szomszédságában) álló fafűrészeléssel, szikvízgyártással foglalkozó telepét „villanyvilágítás előállítására” is alkalmassá tenni, kibővíteni. A Zalai Közlöny tudósítója pártolta az elképzelést: a hír kapcsán a Szarvas Vendéglő jó példájára hivatkozik, s azt reméli, Nagykanizsa is „igyekezni fog e modern, veszélynélküli, jó és olcsónak bizonyult világítás behozatalával városunkat, a vidék és Dunántúl városai közt, az ő közlekedése, forgalma és jelentőségénél fogva megillető neveaura ezáltal is emelni.”⁷³ A városi tanács végül - mivel a telep a város központjában állt, közegészségügyi, tűzrendészeti szempontokra hivatkozva, s a szomszédos telek - és házbirtokosok kifogásai miatt - nem adta meg az engedélyt.⁷⁴ 1888-89-ben légszesz és villanyvilágítás bevezetésére egyaránt ajánlatokat kért a város. Az előmunkálatokra külön bizottságot hoztak létre.⁷⁵ Az 1889. tavaszán beérkezett pályázatok (köztük a Ganz és Társa budapesti részvénytársulat) közül a Nagykanizsai Kereskedelmi és Iparbank s az Egger B. és Társa által beadott ajánlatot tartva a legjobbnak, elrendelték a szerződési tárgyalások megindítását, de még 1893-ban is 240 nagykanizsai és 25 kiskanizsai petróleumlámpa látta el a város közvilágítását.⁷⁶ Végül az 1892-ben kiírt újabb pályázat eredményeként (a budapesti Ganz és Társa, valamint Franz Lajos a kanizsai gőzmalom tulajdonosa tett ajánlatot) a Franz céggel kötött szerződést a város. 12 ívlámpát és 280 izzólámpát szereltek fel a városban, az üzembe helyezett villanyvilágítást 1894 nyarán adták át hivatalosan (SZÉKELY 1907, 3, 27, 46) (19. kép).

1892-ben 130 taggal Szépészeti Egyesület jött létre, mely 1894-ben Nagykanizsai Szépítő Egylet néven 275 taggal alakult újjá. Véleményező szerv lett a város külső szépítésére vonatkozó minden kérdésben. Célja volt a város és környékének fasorokkal, ültetvényekkel történő szépítése, a terek gondozása, üdülő-, kirándulóhelyek létesítése, s a „köztisztaság és közegészségügy érdekeinek előmozdítása” (HALIS-HOFF-MANN 1896, 266). Az egyesület javaslatára vették fel az 1896. május 17-én tartott millenniumi díszközgyűlés programjába a Sétátér létesítését (20. kép). A 6 holdas kert fásítását és gondozását is az egyesület vállalta. Ugyanekkor az egylet szorgalmazta a városi könyvtár és múzeum alapítását, s a díszközgyűlésen határozták el egy árvaház alapítását, polgári leányiskola építését és a gimnáziumi épület kibővítését is.⁷⁷ A gimnázium épületterveit Tandor Ottóval készítették el, de maga az építés elhúzódott.⁷⁸

A számos építkezés, új utcák nyitása, utak kiépítése szükségessé tette egy újabb szabályrendelet bevezetését „a város közigazgatási kerületeinek, utcái és tereinek elnevezéséről és a házak újbóli számozásáról.”⁷⁹

A városi képviselőtestület 1900. november 10-i közgyűlésén elfogadott rendelet - a korábbi elnevezések megerősítése mellett - néhány utcát a régi nevén utcá nyilvánított (Petőfi út, Teleki út, Fő út). A korábbi utcák időközben kiépült, s új névvel ellátott szakaszait összevonták, így a Takarékpénztár u. - Csengery u. - Sörház utcát Csengery út néven, az Iskola utcát a Zrínyi utcához csatolták, a Városház utcát a Kazinczyhoz, a Gőzfürdő utcát a Kisfaludyhoz. A korábbi Vásárteret Kossuth Lajosról nevezték el, a Fő tér 1898. évi Erzsébet tér elnevezése helyett az Erzsébet királyné teret szavazták meg. Számos addig „Névtelen“ utca s tér ekkor kapott nevet, mint a Zárda utca, Gyár, Sikátor, Bocskai, Királyi Pál utca, Kiskanizsán a Hunyadi tér, Felsőtemető utca. A város területét 7 kerületre osztották, s a sorszámon kívül elnevezéssel látták el őket: I. Belváros, II. Zrínyiváros, III. Szentgyörgyváros, IV. Törökváros, V. Erzsébetváros, Kiskanizsán VI. Ráczváros és VII. Felsőváros.

1902-ben Vécsey Zsigmond polgármesternek (1896-1913) sikerült keresztülvinnie a József laktanya építését, a hozzá vezető utak kiépítését, s új utcák nyitását (21. kép). Az iskolaépítkezések közül is több az ő nevéhez fűződik: a Kazinczy utcai (Ady u.) iskola újraépítése, emeletre vétele, ott a polgári leányiskola elhelyezése, a Rozgonyi utcai és a kiskanizsai Templom téri iskolák államsegélyből történő felépítése. Új gimnázium építéséről tárgyaltak, 1903 júliusában tervpályázatot írtak ki a főgimnázium és rendház Eötvös téren emelendő épületeire, de az építkezés elmaradt, az intézményt a megszűnt Sugár úti volt honvédlaktanyában helyezték el 1904-ben.⁸⁰

1903-ban árvaházért, új postapalotáért, dohányraktárért, új igazságügyi és pénzügyi palotáért folyomódott a város. Legelőször, 1906-ban a dohányraktár készült el Morandini Román elképzelése szerint az Erzsébet téren (22. kép). Az épületben többen a tér „veszedelmét“, „városfejlődési akadályt“ láttak, úgy gondolták, a raktárépület „elcsúfítja“ a városközpontot. A Morandini által beterjesztett terveken az építési bizottság több változtatást követelt (az ablakok nagyok, ne raktárjellegűek legyenek, a vasrácsokat belül helyezték el stb.), így biztosították, hogy a korábbi földszintes dohányraktári hivatalnoki lakóház helyére raktár helyett egy „modern és izléses palota“ épüljön fel.⁸¹

A városrendezési elképzelések szerint a szomszédságában szándékoztak felépíteni a pénzügyi palotát, az új igazságügyi palotát s a városi színházat is, s parkírozása után „e tér lesz idővel Nagykanizsa város legszébb tere.“⁸²

Az ún. „századfordulós építészeti“ olyan kiváló képviselői nyertek pályázataikkal I. díjat Nagykanizsán, mint - a budapesti Ezredéves Kiállítás pusztaszeri pavilonjának, ill. Főkapujának, s közösen a Párizsi

Világkiállítás magyar pavilonjának (1900), számos fürdőnek, szállodának, igazgatási épületnek a tervezője a Bálint Zoltán - Jámbor Lajos építészpár,⁸³ akik 1904-ben a főgimnázium és rendház pályázatán nyertek, vagy K.Császár Ferenc, aki 1913-ban az új igazságügyi palotára kiírt tervpályázaton nyerte el az I. díjat. A terv szerint a kétemeletes épület Erzsébet térre néző homlokzata „görögös, végig hatalmas oszlopsorral díszített“, két oldalsó részén „egészen pusztá, nem minden nemesség nélkül.“⁸⁴ Az I. világháború azonban megakadályozta a terv kivitelét, s ugyanerre a sorsra jutott a postapalota és a kőszínház terve is.

Az 1911-ben a Délzalai Takarékpénztártól a Kazinczy és a Zrínyi utca sarkán megvett telken a következő évben tervbe vették - a kormány költségvetésének terhére - a postapalota építését. Bierbauer műszaki felügyelő (Budapesti Postaépítészeti Felügyelőség) tervei 1913. nyarán érkeztek meg Kanizsára, e szerint a „korai francia reneszánsz“ stílusú épület az „ország legmodernebb és legpompásabb fölszerelésű postaépülete“ lett volna, az építkezés azonban csak 10 év múlva valósulhatott meg.⁸⁵

Az Erzsébet téren álló „Csoportházak“, az egykori sóhivatali tiszt lakások állapota a századfordulóra erősen megromlott. A városi képviselők között 1906-ban mozgalom indult lebontásukra, ekkor már „városunk fő patkányfészke“-ként emlegették. Az uradalomtól korábban (1901-ben) megvásárolt, dűledező épületeket 1913-ban üritették ki, majd többszöri sikertelen árverés után végül Simon Lajos és Pfeiler Henrik vállalkozók bontották le.⁸⁶ A teret parkosították, s tervpályázatot írtak ki a helyükön emelendő kőszínházra. A város már 1840-ben színházat akart építeni, először az uradalomtól megvett Felsőtemplom előtt álló „magasin“ (raktár) helyén. 1870-ben egy színházépítő részvénytársaság létrehozását határozták el, de végleges megalakulása elmaradt. A Délzalai Takarékpénztár 1883-ban 5000 forintos színházépítési alapítványt hozott létre, melyet később évente a város is gyarapított. Az 1885-ben a városi közgyűlés által létrehozott színházügyi bizottság feladata: a „magyar színművészet részére egy állandó hajlék létesítése“, s az építéshez szükséges alaptőke összegyűjtése, s az épület részére „alkalmas terület kiszemelése és megszerzése“ volt. 1901-ben az Erzsébet térre, a Csoportházak helyére terveztek egy színházépületet, majd 4 év múlva egy 700-800 fő befogadóképességű épületre írtak ki tervpályázatot. Hiába volt azonban a többszöri kérvényezés, a Berliini Színházépítő Társaság és helyi vállalkozó ajánlata, az építkezés csak az I. világháborút követően valósulhatott meg, s nem Erzsébet téri helyszínen.⁸⁷

„A Fő út nagyvárosias kialakulását“ azonban jelentős lépéssel vitte előbbre az 1913-ban - két neves budapesti építésziroda tervei alapján - megépült Első Ma-

gyar Általános Biztosító Társaság palotája és a Centrál Szálló épülete. Előbbi tervezője a „bécsi szecessziós irányzat“ jellegzetes hazai képviselője - a jelentős székház-, bér- és üzletházépítő tevékenységéről ismert - Kármán Géza - Ullmann Gyula építésszáras volt.⁸⁸ Az 1857-ben Nagykanizsán ügynökséget létrehozó biztosító társaság az új, három emeletes épületet székháznak s egyben bérpalotának építtette a Fő út - Csengery út sarkán. A kivitelezési munkákat Merbl Arnold temesvári műépítész végezte. Az új székházat a tisztviselői kar 1914. július 24-én avatta fel bankett keretében⁸⁹ (23. kép).

A - Gyenes Lajos és Vajda Andor⁹⁰ által tervezett - 46 szobás Centrál Szálló „görög stílusú frontja mögött a huszadik század minden kényelme fellelhető“ volt: légfűtés, vízvezetékekkel, elektromos ébresztőórával ellátott szobák (24. kép). A kávéház ablakait nyáron egész terjedelmükben felhúzhatták az emeletre, technikai szenzációja a „ventilláció“ volt, mellyel friss levegőt szivattyúztak be, óránként háromszor megújítva a levegőt. A kivitelezést Müller Ede szombathelyi építő cége vállalta. Az udvari terem üvegtetőjét „iparművészeti remekmű“-nek tartották a kortársak. A bútorzatot is az architektúrával összhangban Gyenes és Vajda tervezte, s Lengyel Lőrinc szegedi bútorgyáros cége készítette.⁹¹

A szecesszió jegyében született legszebb magánházak közül a Deák tér és a Kölcsey utca sarkán felépült Bajer Cukrászda épületét (1903) emelhetjük ki, melynek homlokzatdíszein a stílusra jellemző, hullámzóan áradó vonalak, formák, plasztikus növényi ábrázolások jelennek meg (25. kép), ill. a Bogenrieder József szál-

lódás és vendéglős által a Fő út 13. szám alatt 1914-ben épített „nyaralószerű“ ún. Bogenrieder-palotát (KUNICS 1992, 211-212). Mindkettő valószínűleg helyi építész műve.

Nagykanizsa vízellátásának korszerű megoldására vonatkozóan is több terv felmerült ebben az időben. Az első, 1894-ben született elképzelés szerint összekötötték volna a Balatont a Murával egy csatorna segítségével, s ennek révén látták volna el Nagykanizsát vízvezetékekkel, s egyben fürdőhellyé fejleszthették volna. A költséges tervet végül elvetették, ehelyett kutakérták a Principális-völgyben. 1913-ban voltak az első próbafúrások, de csak 1915-ben a katonai barakktelep építésénél találtak két bővíző forrást, s a Károly Laktanya építésénél egy kisebb forrást (BARBARITS 1929, 135). Részleges vízvezetési munkák készültek korábban is a közvágóhídon, a vasút s egyes gyárak telepein, majd 1916-ban a hadikórházban létesítettek vízművet, de a városi vízvezeték- és csatornarendszer általános tervét és költségvetését a műszaki osztály csak 1919-ben készítette el (KIRÁLY 1935, 74).

Az I. világháború alatt további katonai létesítményekkel gazdagodott a város: elkészült a Teleki úti laktanya, s a somogyszentmiklósi út mellett 70 holdnyi területen a 3000 beteg, 20 orvos, 500 főnyi ápoló személyzet részére, külön gyógyszerházzal, tisztító lakásokkal, műhelyekkel stb. ellátott „barakk-telep“, a Monarchia legnagyobb katonai kórháza (BARBARITS 1929, 225) (26. kép).

A háború azonban számos, század elején született terv kivételét megakadályozta, évtizedekkel elhalasztotta megvalósulásukat.

Jegyzetek:

¹ A dolgozat rövidített, jegyzetek nélküli változata, az 1920-1945 közötti időszakról szóló fejezettel kiegészítve megjelent: Zala megye ezer éve (Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére), Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, Zalaegerszeg, 2001. Főszerkesztő: Vándor László

² A nagy-kanizsai város építészeti rendszabályai. 1867. február 17. Thúry György Múzeum történeti dokumentációs tára (a továbbiakban: TGYM Okm.) 72.403.1.

³ A Nagykanizsai Takarékpénztár 1868. március 23-i nagygyűlése jegyzőkönyve 9. pont. Részlet kivonat a Nagykanizsai Takarékpénztár 1869. február 15-i közgyűlé-

séből. Zala Megyei Levéltár (a továbbiakban: ZML) Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. 56/1869. Az Iván utca és Fő utca összekötése. Nagykanizsa Város Képviselőtestületi iratok 54/1869., Nagykanizsa Város Tanácsa. Tárgy szerinti iratok: Útépítési iratok és számadások 1870-1871.

⁴ Zalai Közlöny, 1934. december 25. 2.p.

⁵ ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. 40/ 1869. Kövezetvám illeték szedése Nagykanizsán. és BARBARITS 1929, 114.

⁶ ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. Bizottmányi ülések jegyzőkönyvei. Építészeti bizottság

- ülése 1882. március 29. A 2295/82. sz. végzésben e forgalmegosztásra hivatkozva tiltják meg, hogy a Városház - és Sörház utcán (Ady u.) keresztül az utakat rongáló fa szállítmányok menjenek.
- 7 Zala-Somogyi Közlöny, 1867. október 19. 1.p.
- 8 Zala-Somogyi Közlöny, 1872. október 17. 3.p.
- 9 ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. Képviselőtestületi ülés, 1872. április 29. 38. végzés.
- 10 Zala-Somogyi Közlöny, 1872. október 17. 3.p.
- 11 49 aláírással a Közgyűlésnek címzett beadvány 1876. március 31-i dátummal. Csatolva: ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. Bizottmányi ülések jegyzőkönyvei. Építészeti Bizottság ülése 1888. december 4-19.
- 12 ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. Képviselőtestületi ülés 1872. július 25. 57/ 872. sz. végzés.
- 13 Zala-Somogyi Közlöny, 1872. március 24. 3.p.
- 14 ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. Képviselőtestületi ülés 1872. június 6. 42/872. sz. végzés.
- 15 ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. Képviselőtestületi ülés 1872. július 25. 66/872. sz. végzés.
- 16 Zala-Somogyi Közlöny, 1872. február 8. 3.p.
- 17 Zala-Somogyi Közlöny, 1873. október 26. 1.p.
- 18 Zala-Somogyi Közlöny, 1870. július 9., 16., 23., 30., augusztus 6.
- 19 Zala-Somogyi Közlöny, 1868. február 29. 1 p.
- 20 Zala-Somogyi Közlöny, 1870. augusztus 6.
- 21 A nagy-kanizsai város építészeti rendszabályai, 1867. február 17. TGYM Okm. 72.403.1.
- 22 ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. Bizottmányi ülések jegyzőkönyvei. Építészeti bizottság ülése 1881. augusztus 18., 1881. szeptember 18.
- 23 ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. Városi Tanács ülése 1870. június 25-én. (52/1870.)
- 24 ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. (43/ 1871.) Felhívás a Nagykanizsán keresztülvonuló állami út megtisztítására. Mellékelve hozzá a rendelet nyomtatott példánya.
- 25 ZML Kiskanizsa község iratai. 1871. 1800/Ki 871. okt. 5.
- 26 ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. Képviselőtestületi ülés 1872. február 8.
- 27 ZML Nagykanizsa Város Képviselő- testületének iratai. Képviselőtestületi ülés 1872. június 6. Az Iván utcai klinkerút építési vállalkozóinak elengedik a „rendes határidőre el nem készültéért” kikötött ködbért.
- 28 ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. Képviselőtestületi ülés 1872. július 25. 56/872. sz. végzés
- 29 ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. Városi Tanács ülése 1877. február 24. és 1878. március 9. (1053/1875.)
- 30 ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. Városi Tanács ülése 1879. március 12., 1879. június 14., november 19. (1053/1875.)
- 31 ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. 16/1869. A városház építő bizottmány jelentése, 4/1870. A városház építésére kiküldött bizottmány javaslata. ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. 84/1869. Nagykanizsa és Kiskanizsa vitája a városházi épületekről. 659/1873. Kölcsön a városház építésére.
- 32 Zala-Somogyi Közlöny, 1872. május 2. 1.p., Zalai Közlöny, 1927. december 1-2.p., BARBARITS 1929, 123.
- 33 Zala-Somogyi Közlöny, 1872. február 15.3.p.
- 34 Zala-Somogyi Közlöny, 1872. október 13. 2.p., Zalai Közlöny, 1874. június 18., Zalai Közlöny, 1874. július 12.
- 35 ZML Nagykanizsa Város Tanácsa Tárgy szerinti iratok. 1875. Kiskanizsa tartozása a templomépítés áraval.
- 36 Zala-Somogyi Közlöny, 1873. február 16., június 6., december 11., 1874. május 10.
- 37 Zalai Közlöny, 1881.január 9.
- 38 ZML Nagykanizsa Város Képviselő- testületének iratai. Építészeti és pénzügyi bizottság vegyes ülésének jegyzőkönyve 1883. május 1., Zalai Közlöny, 1883. május 10. és május 31.
- 39 Zalai Közlöny, 1885. október 3. és BARBARITS 1929, 126
- 40 ZML Nagykanizsa Város Képviselőtestületének iratai. Építési Bizottsági jegyzőkönyv 1886. április 23. 2591/886.sz. határozat és BARBARITS 1929, 122, 127
- 41 ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok. 6037/ 1884. és KUNICS 1992, 210
- 42 Zala, 1899. március 25. 5.p., Zalai Közlöny, 1899. április 1. 2.p.
- 43 Zala, 1899. március 25. 5.p., BENEDEK 1936, 13, 15-16
- 44 Zala, 1899. március 25. 5.p.
- 45 Az 1890-ben újjáalakult keszthelyi Szépítő- Egyesület jegyzője, a Balatoni Múzeumi Egyesület egyik kezdeményezője 1898-ban. A Balaton rianásáról írt értekezést. Zalamegye, 1899. március 26., Zalai Közlöny 1899. április 1. 2.p.
- 46 Zala, 1886. március 28. és BARBARITS 1929, 270.
- 47 Zalai Közlöny, 1885. május 9., november 7., november 21. és BENTZIK 1886, 13
- 48 Zalai Közlöny, 1905. július 22. 4.p.
- 49 Zala, 1905. július 22. 2.p.
- 50 Zala, 1886. március 28. 1.p.
- 51 ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. 4273/1886. Ebenspanger Lipót bejelentése a Városi Tanácshoz., Közigazgatási iratok 4273/ 1886., Építészeti bizottsági jegyzőkönyv 1886. április 23. 3126/886.sz.határozat, Építési bizottsági jegyzőkönyv 1886. március 17. 1779/886. sz. határozat. Zala 1886. április 4.,
- 52 ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok. 10965 /887.

- 53 ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok. 2631/ 882.
- 54 A Zrínyi utcai épületből a kereskedelmi iskola 1899-ben költözött át a Csengery u.10. szám alatti állandó épületébe. 1944 őszén a teljes Zrínyi utcai épületet ismét a kereskedelmi iskola foglalta el, s itt működött 1992-ig.
- 55 Zalai Közlöny, 1893. április 29. 2.p.
- 56 U.o.
- 57 ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok. 5687/ 888.
- 58 Dénes Gyula: A nagykanizsai zsidó temető 1974. Gépirat. Thúry György Múzeum Adattára A. 1190-81., Zsoldosné Major Ilona: A nagykanizsai izraelita temető Gépirat. Szakdolgozat. Thúry György Múzeum Adattára A. 2245-98.
- 59 Zala, 1886. március 28. 1.p.
- 60 900.évi népszámlálás. M. Statisztikai Közlemények, Új Sorozat I. k. Budapest, 1902. 178-179.p. és 1910.évi népszámlálás. M. Statisztikai Közlemények, Új Sorozat 42.k. Budapest, 1912. 96-97.p.
- 61 A Soproni Kereskedelmi - és Iparkamarának a Magyarország M.K. Földmívelési, Ipar- és Kereskedelmi Minisztériumhoz intézett 1876. évi statisztikai jelentése. II. rész. I.füzet, Sopron, 1878., 1910. évi népszámlálás, Magyar Statisztikai Közlemények, 42.k. Új Sorozat, Budapest, 1912. 529.p. és FÜREDI 1907, 69-77, DÖME 1871, 14
- 62 Zala, 1889. szeptember 8. 3.p.
- 63 Geiszl Mór (1822 -1893. április 21.), Saller Lajos (1842 aug. 9.- 1905. júl.21.), Hencz Antal (1838-1899. március 22.)
- 64 ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok. 6121/ 1887. és 6466/1888.
- 65 ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok. 6807/ 1887.
- 66 Nagy-Kanizsa város építkezési szabályrendelete, 1880. TGYM Okm. 72.403.3.
- 67 ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. Építészeti bizottság jegyzőkönyve 1881. augusztus 10.
- 68 ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. Építési bizottsági jegyzőkönyv 1881. szeptember 8.
- 69 ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. Építészeti bizottság jegyzőkönyve 1888. december 4.-19. Csatolva hozzá a V. Tanács 1890. április 26-án kelt 1149/89. sz. végzése.
- 70 Zalai Közlöny, 1881. január 9. 2.p., október 13. 3.p., november 20. 2.p., november 27. 2.p.
- 71 Hubert József (Pozsony 1846 – Budapest 1916) Zürichi tanulmányai után Budapesten működött. Fő műve a Pálffyak bajmóci várkastélyának restaurálása, ill. átépítése. Egyéb művei: Budapesten a Dreher-palota, a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetének palotája, a Kassa-Oderbergi Vasút palotája Kassán, a Pásztory-palota és a pozsonyi Kereskedelmi és Iparkamara palotája Pozsonyban, az Arad-Csanádi Takarékpénztár palotája Aradon stb. M. LEXIKON 1935, I. 480-480. és MERÉNYI 1969, 34
- 72 Zalai Közlöny, 1887. október 15. 2.p. és október 22.
- 73 Zalai Közlöny, 1886. április 3. 2.p.
- 74 ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok. 10910/ 1887. és 4092/ 1888.
- 75 ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. Képviselőtestületi ülés 1872. április 29. 36.sz. végzés; Nagykanizsa Város Tanácsának iratai 3203/1888.; Tárgy szerinti iratok: A villany vagy légszesz világítás bevezetésének előmunkálataira kiküldött bizottság jegyzőkönyve 1889. március 29.
- 76 ZML Tárgy szerinti iratok: A villany vagy légszesz világítás bevezetésének előmunkálataira kiküldött bizottság jegyzőkönyve 1889. március 29.
- 77 Jegyzőkönyv - felvétel Nagy-Kanizsán 1896. évi május hó 17-én a Városi Képviselő-testületnek Magyarország ezredéves fennállásának emlékére tartott díszközgyűlésében. Nagy-Kanizsa, Fischel F. Könyvnyomdája, 1896. 14-15.p. TGYM Okm. 82. 1104.1.
- 78 Értesítő a kegyes tanítórendiek vezetése alatt álló nagykanizsai Kath. Főgimnáziumról az 1895-96. tanévben. Nagykanizsa, Ifj. Wajdits J. Könyvnyomdája, 1896. 97.p.
- 79 ZML Nagykanizsa Város Képviselő-testületének iratai. 21186/ 1900. Szabályrendelet a város közigazgatási kerületeinek, utcái és tereinek elnevezéséről és a házak újbóli számozásáról. 1900. november 10-i képviselőtestületi ülés.
- 80 Árjegyzék a Nagykanizsán építendő főgimnázium tervezetének költségelőirányzatához. Tervpályázati feltételek és építési program. Pályázati hirdetmény. 1903. július 11. ZML (Másolata: TGYM Adattár. A.2115-96.) és BARBARITS 1929, 281
- 81 Zala, 1906. szeptember 8. 2.p., szeptember 29. 2.p., október 28. 4.p., Zalai Közlöny, 1906. szeptember 15. 3.p., szeptember 29. 5.p.
- 82 Zalai Közlöny, 1906. szeptember 15. 3.p.
- 83 Bálint Zoltán (1871-1939) és Jámbor Lajos (1869-1955) mindketten a budapesti Műegyetemen szereztek oklevelüket, s építészeti tevékenységük megkezdése előtt beutazták Európa legjelentősebb országait. 1897-ben társultak, attól kezdve minden munkájuk közös volt 1934-ig. Jelentős műveik: nagybányai városi szálló és színház (1906), a Legfőbb Állami Számvevőszék Bem rakparti palotája (1910-14), Hajdú megye székháza (1910). Több szoborpályázat építész résztvevői voltak, elsősorban Zala Györggyel dolgoztak együtt. GERLE-KOVÁCS-MAKOVECZ 1990, 24-28, MERÉNYI 1969, 44-45
- 84 Zala, 1913. május 31.2.p.
- 85 Zala, 1911. augusztus 2., 1913. június 8., 1914. július 11.
- 86 Zala, 1906. december 2. 3.p., Zala, 1913. augusztus 13. 2.p., augusztus 31. 3.p.

- 87 ZML Nagykanizsa Város Tanácsának iratai. Közigazgatási iratok. Színházigazgatási bizottság jelentése. 7953/ 1886. és BARBARITS 1929, 369- 372.
- 88 Kármán Géza (sz.1871), Ullmann Gyula (sz.1872) közös munkái: Budapest, Szabadság tér 10-11-12. (1899- 1901), a volt Király-bazár a Ferenciek terén (1899-1902), Rosenberg házaspár u.: Wertheimer és Frankl Áruház, Petőfi S.u.5.: Hermes Magyar Ált. Váltóüzlet Rt. székháza, Kaposvár: Turul Szálló, Ezredéves Kiállítás: Sajtó és Közművelődési Csarnok 1896. GERLE-KOVÁCS-MAKOVECZ 1990, 75-77, MERÉNYI 1969, 41-42
- 89 ZML Nagykanizsa Város Tanácsai iratok. Az Első Magyar Biztosító Társaság, Nagykanizsa székháztervjaja, költségvetés., Zala, 1913. július 4. 5.p., Zala, 1914. július 24. 3.p., K. ENCIKLOPÉDIA 1999, 74
- 90 Legjelentősebb művük: Budapest, Nagymező u. 3. - Neues Politisches Volksblatt szerkesztőségi épülete. GERLE-KOVÁCS-MAKOVECZ 1990, 229
- 91 Zala, 1912. április 28. 4.p., 1913. június 17. 2.p., K. ENCIKLOPÉDIA 1999, 46

Irodalom:

- ANTALFFY 1982
Antalffy Gyula: Reformkori magyar városrajzok. Budapest, 1982.
- BARBARITS 1929
Barbarits Lajos: Nagykanizsa. Budapest, 1929.
- BÁCSKAI 1988
Bácskai Vera: Városok és városi társadalom Magyarországon a XIX. sz. elején. Budapest, 1988.
- BENEDEK 1936
Benedek Rezső: A nagykanizsai Ipartestület ötven esztendeje. Nagykanizsa, 1936.
- BENTZIK 1886
Dr. Bentzik Ferencz: A Nagy-Kanizsai „Polgári Egylet“ története 1836-1886-ig. Nagy-Kanizsa, Fischel F. Könyvnyomdája, 1886.
- BRIGHT 1815
Richard Bright utazásai a Dunántúlon. 1815. Veszprém M. Múzeumok Igazgatósága, 1970.
- BRONYEVSKIJ 1810
Vlagyimir Bronyevszkij: Utazás Magyarországon (1810.) Budapest, Új Könyvtár Sorozat,
- DÖME 1871
Zalamegye 1870. évi népszámlálásának eredménye. Összeállította: Döme Géza. Zalaegerszeg, 1871.
- FÉNYES 1836
Fényes Elek: Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. I. kötet. Pest, 1836.
- FÜREDI 1907
Nagykanizsa r.t. város lak- és címjegyzéke. Szerk.: Füredi János 1907.
- GERLE-KOVÁCS-MAKOVECZ 1990
Gerle János-Kovács Attila-Makovecz Imre: A századforduló magyar építészet. Szépirodalmi Könyvkiadó - Bonex, Budapest, 1990.
- GÖMÖRI 1994
Angol és skót utazók a régi Magyarországon (1542-1737) Válogatta, fordította Gömöri György. Argumentum, Budapest, 1994.
- HALIS-HOFFMANN 1896
Halis István-Hoffmann Mór: Zalavármegyei évkönyv a Millenniumra. Nagykanizsa, Ifj.Wajdits J. Könyvnyomdája, 1896.
- HORVÁTH GY. 1861
Horváth Gyula: Kanizsa város története s annak jelen viszonyai. Nagykanizsa, 1861.
- K. ENCIKLOPÉDIA 1999
Kanizsai Enciklopédia. B. Z. Lapkiadó Kft. 1999
- KIRÁLY 1935
Király Sándor: Nagykanizsa város fejlődése. In: Városkultúra, 1935. március 15.
- KOPPÁNY-PÉCZELY-SÁGI 1962
Koppány Tibor-Péczely Piroksa-Sági Károly: Keszthely. Magyar Műemlékek. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest, 1962.
- KUNICS 1992
Kunics Zsuzsa: A nagykanizsai Deák tér története a város fejlődésének tükrében. In: Zalai Múzeum 4. 1992.
- MAKOVICZKY 1934
Makoviczky Gyula: Nagykanizsa város településföldrajza. Geographia Pannonica III. Közgazdasági Rt. Gutenberg-Nyomda és Délzalai Lapkiadó Vállalata, Nagykanizsa, 1934.
- MEGYERI 2001
Megyeri Anna: Középitkezések, városfejlődés Keszthelyen 1850-1945 között. In: Zala megye ezer éve

- (Tanulmánykötet a magyar államalapítás millenniumának tiszteletére) Zala Megyei Múzeumok Igazgatósága, Zalaegerszeg, 2001. Főszerkesztő: Vándor László
- MEGYERI 2002**
Megyeri Anna: A Göcseji Múzeum- az egykori takarékpénztár székházának építéstörténete (Adatok Zalaegerszeg első pénzüzetének történetéhez) In: Zalai Múzeum, 10. Zalaegerszeg, 2001.
- MERÉNYI 1969**
Merényi Ferenc: A magyar építészet 1867-1967. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1969.
- M. LEXIKON 1935**
Művészeti Lexikon, Szerkesztette: Éber László, Győző Andor kiadása, Budapest, 1935.
- PÉCZELY 1958**
Péczely Piroska: A keszthelyi Festetics kastély és belső berendezése. Múzeumok Központi Propaganda Irodája, Budapest, 1958.
- SZÉKELY 1907**
Székely Nándor: A villamos világítás kérdése Nagykanizsán. Nagykanizsa, 1907.
- THIEME-BECKER 1936**
Thieme, U.-Becker, F.: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart, Leipzig, 1907-1950.
- T. MÉREY 1989**
T. Mérey Klára: Nagykanizsa, Somogy kapuja a dualizmus korában. In: Somogy Megye Múltjából, Levéltári Évkönyv 20. Kaposvár, 1989.
- VÁLYI 1799**
Vályi András: Magyar országnak leírása II. kötet, Buda, 1799.
- WINKLER 1988**
Winkler Gábor: Sopron építésze a XIX. században. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

1. kép: A gyakran Fő térnek is nevezett Felsőtemplomtér (később Deák tér) és a Fő út 1861-ben
(F. Völker klagenfurti fényképész felvétele, Thúry György Múzeum)

Üdvözlét
Nagy-Kanizsáról.

Deák-tér

Pintelt Kiszasszony!

Itt küldök Önnek egy új színe felvételt a Kanizsáról
Hogy van? Most Ilona Kiszasszony becses tiszteletét te-
te nálunk Vasárnap! We haragudjon, hogy így rövi
den írta. Tisztelettel L. A. H.

1/13862

Fischel Fülöp nyomdai műintézet, Nagy-Kanizsa

2. kép: Kereskedőházor a Deák tér déli oldalán (képeslap, dr. Szombath Tibor magángyűjteménye)

3. kép: Az 1883-ban megnyitott Sugár út (képeslap, Thúry György Múzeum)

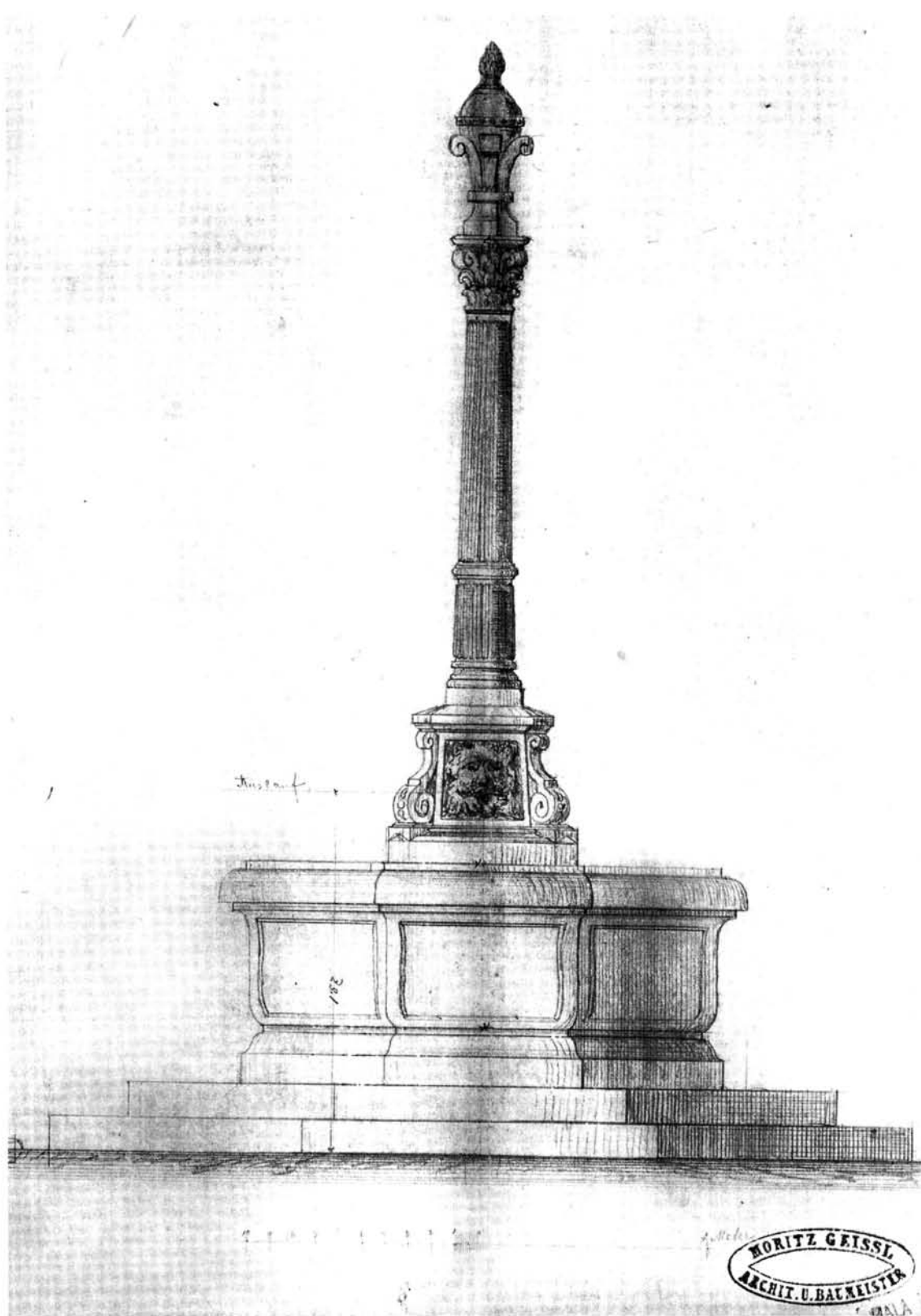
4. kép: A Csengery utcai fasor (Uher Ödön nagykanizsai fényképész felvétele, Thúry György Múzeum)

5. kép: A Deák téri „Suszteralle“ (képeslap, dr. Szombath Tibor magángyűjteménye)

6. kép: Az Ádám Henrik bécsi építész tervei alapján épült Városháza, s előtte az 1870-es években elkészült klinkerút (képeslap, Thúry György Múzeum)

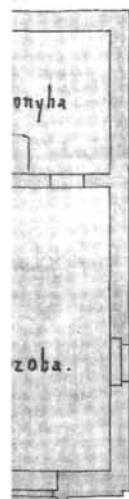
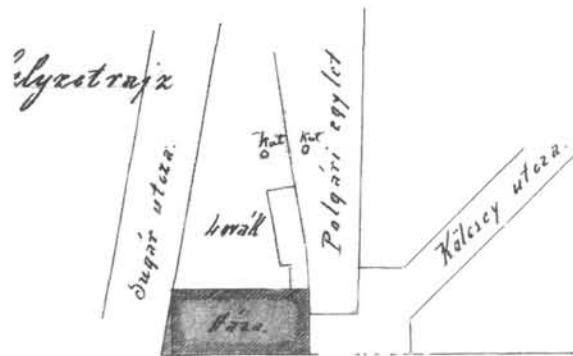
7. kép: A Deák téren felállított ún. Törökkút Geiszl Mór és Hild Ferenc által 1879-ben készített tervrajza (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg)

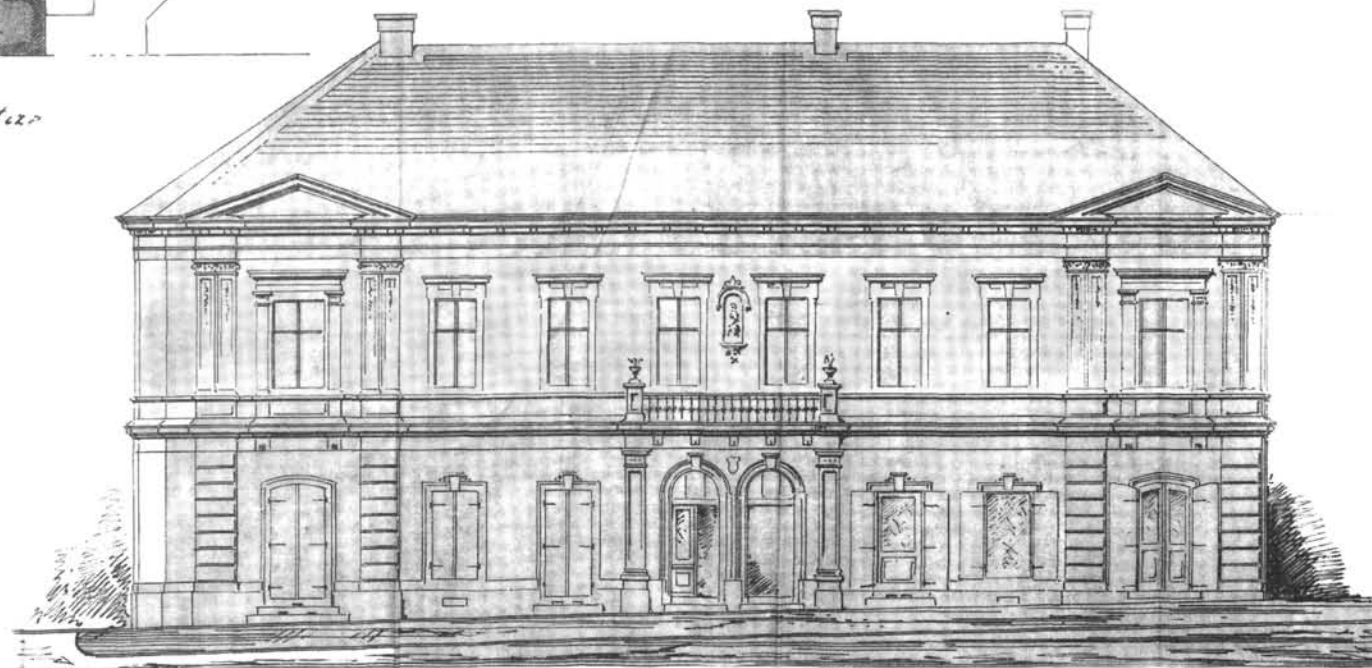
8. kép: Az Erzsébet tér keleti oldala. Jobbról balra haladva: első az Ebenspanger-ház, mellette az ún. Szerb ház, majd az Arany Szarvas szálloda egy- és kétemeletes szomszédos épületei következnek.
(képeslap, dr. Szombath Tibor magángyűjteménye)

9. kép: Az 1874-ben elkészült kiskanizsai templom (képeslap, dr. Szombath Tibor magángyűjteménye)

Fő utca

Fő homlokzat

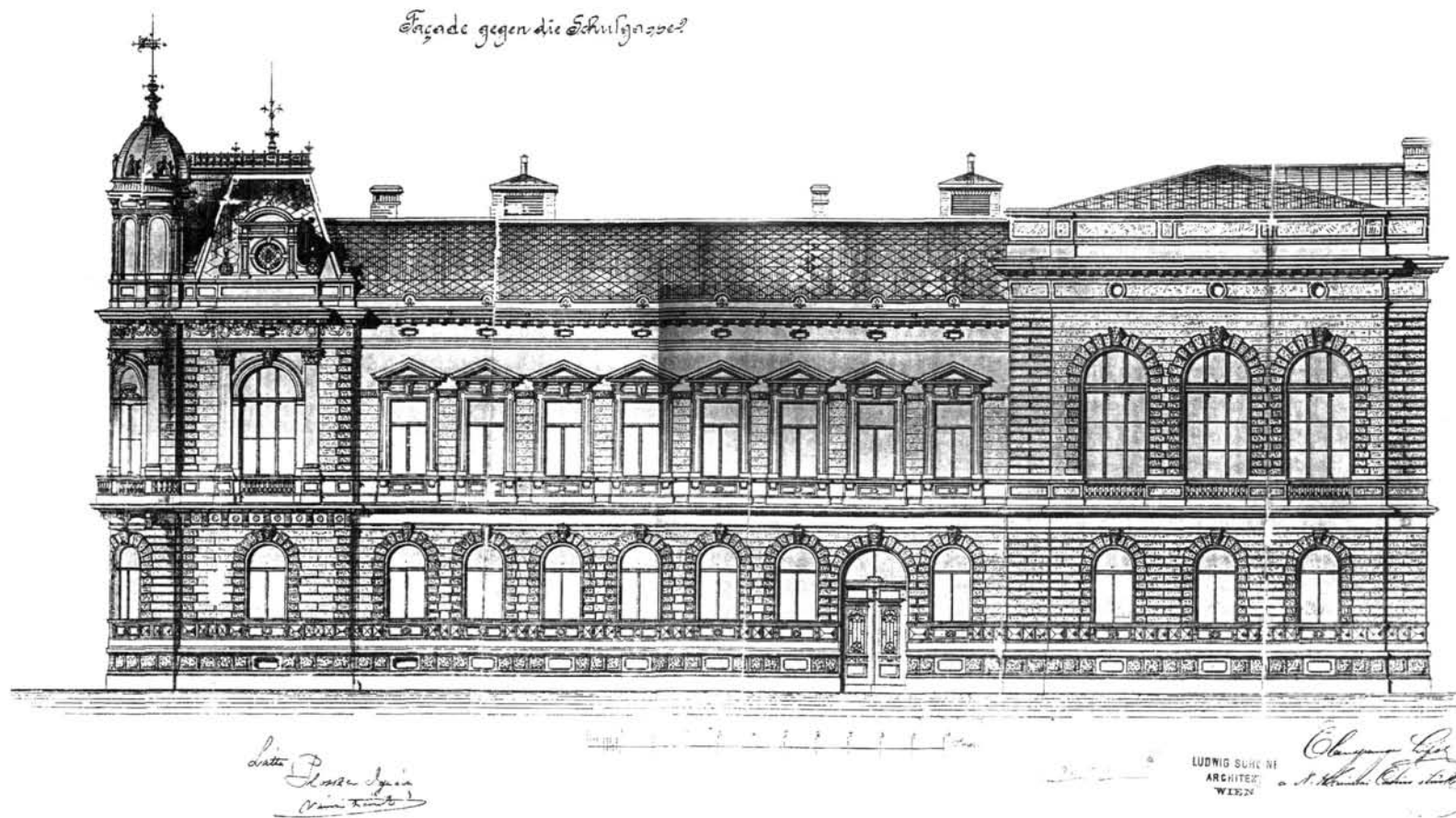
10. kép: A Fő út - Sugár út saroktelkén felépített Lovák-ház Henz Antal által 1883-ban készített tervrajza (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg)

11. kép: A 48. gyalogezred 1890-ben elkészült Sugár úti laktanyája (Thúry György Múzeum)

12. kép: A Polgári Egylet Geszl Mór és Henz Antal tervei alapján 1885-ben emelt székháza (a képen balra) (képeslap, Thúry György Múzeum)

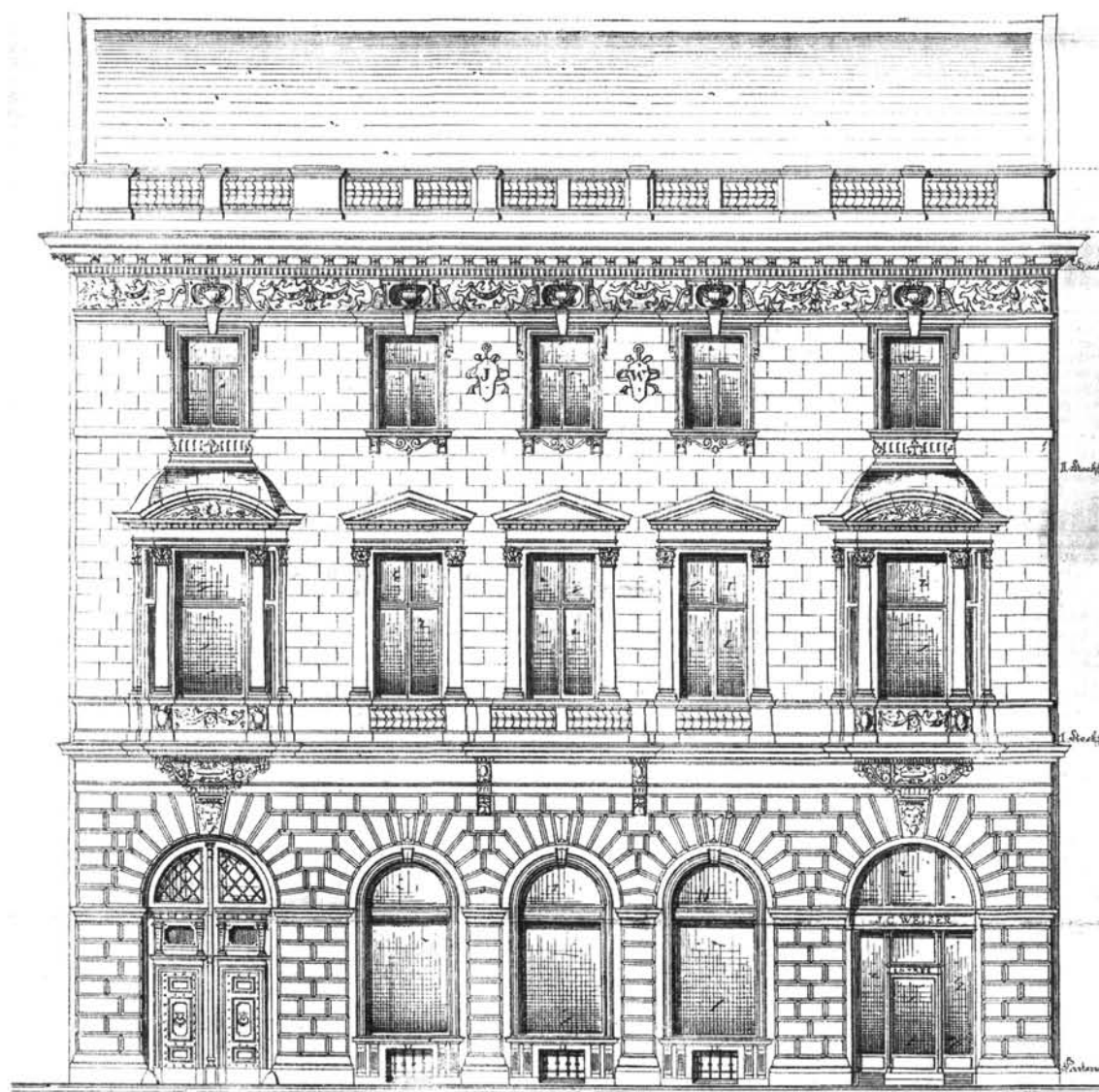

13.a kép: A Kaszinó Székházának Ludwig Schöne, bécsi építész által készített első tervrajza (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg)

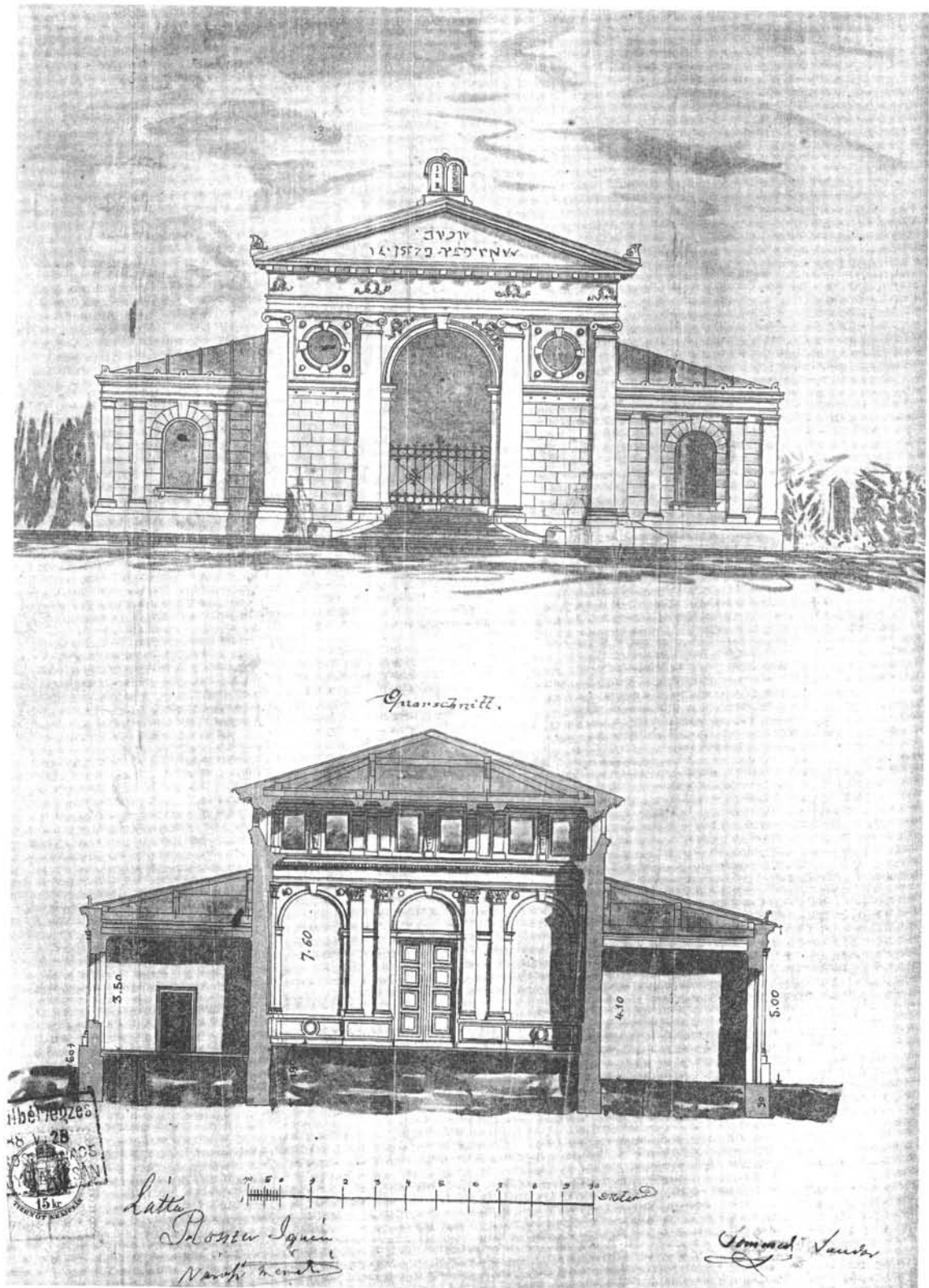

13.b kép: A Kaszinó Székház módosított tervrajza. 1886-ban ebben a formában épült meg (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg)

14. kép: A Ludwig Schöne által 1885-ben Weiser József gépgyáros részére tervezett palota tervrajza (Fő út 9.)
(Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg)

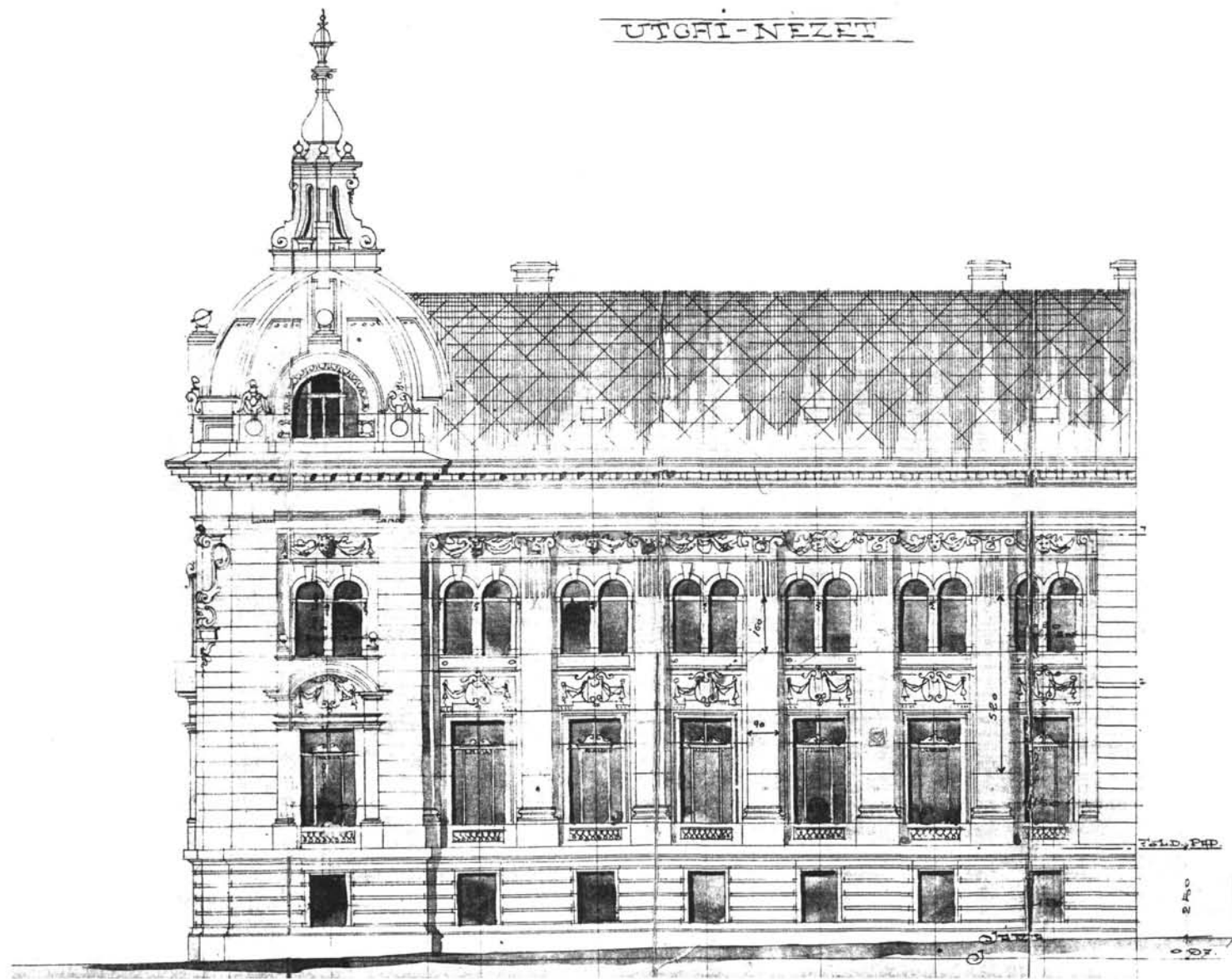
15. kép: Az Izrealita temető 1888-ban elkészült új ravatalozójának tervrajza (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg)

16. kép: A Nagykanizsai Takarékpénztár 1870-1888 között emelt székháza (középen) és az Osztrák-Magyar Bank palotája a Felsőtemplom mellett (képeslap, Thúry György Múzeum)

17. kép: Az 1881-ben épült Délzalai Takarékpénztár palotája, későbbi nevén az ún. Bazárépület (középen) (képeslap, dr. Szombath Tibor magángyűjteménye)

18. kép: Az Osztrák-Magyar Bank nagykanizsai fiókjának székháza, Hubert József tervrajza (Thúry György Múzeum)

Gruss aus Gross-Kanizsa.
Üdvözet Nagy-Kanizsáról.

Elisabeth-Platz,
Erzsébet-tér.

3922 Jfj Wajdits József kiadása.

11/26 98 Lenteich

19. kép: Az 1894-ben üzembe helyezett ivlámpa az Erzsébet téren (képeslap, Thúry György Múzeum)

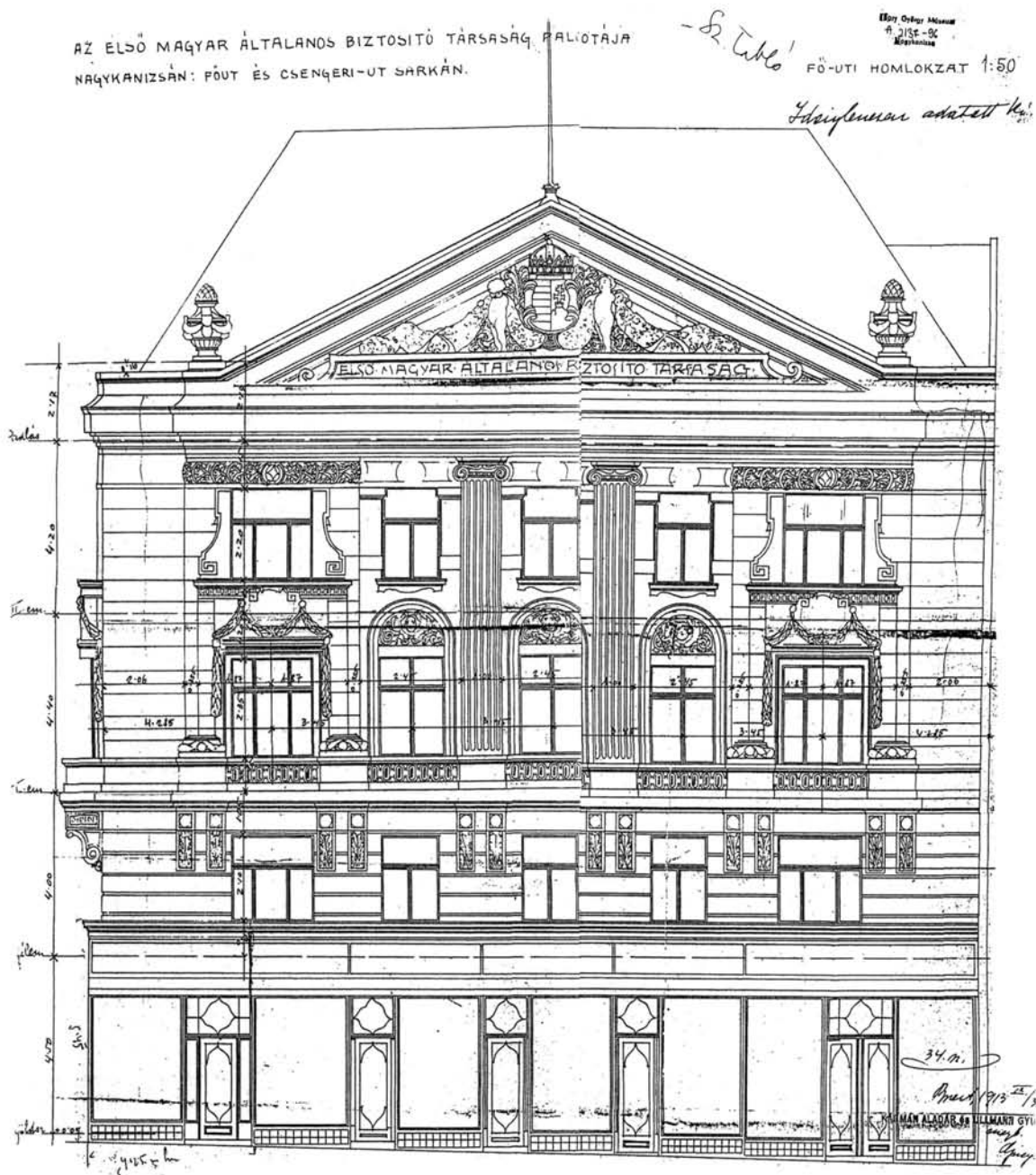
20. kép: A Millennium emlékére létesített Sétakert (képeslap, Thúry György Múzeum)

21. kép: Az 1902-ben átadott József főherceg laktanya (képeslap, Thúry György Múzeum)

22. kép: A Dohányraktár Morandini Román tervei alapján épült tornyos palotája az Erzsébet téren (képeslap, Thúry György Múzeum)

23. kép: Az Első Magyar Általános Biztosító Társaság palotája, Kármán Aladár és Ullmann Gyula budapesti építészek 1913-ban készített tervrajza (Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg)

24. kép: A Gyenes Lajos és Vajda Andor budapesti építészek által tervezett Centrál Szálló (képeslap, dr. Szombath Tibor magángyűjteménye)

25. kép: A Bajer Cukrászda 1903-ban emelt épülete a Deák tér és a Kölcsey utca sarkán (képeslap, dr. Szombath Tibor magángyűjteménye)

26. kép: Az I. világháborús barakk kórház látképe (képeslap, Gulyásné Raksányi Olga magángyűjteménye)